

ERDÉLYI MÚZEUM

XIV. kötet.

1897.

IX. füzet.

Ujfalvy Krisztina.

(Első közlemény.)

A múlt évszáz végén s a folyó évszáz elején országszerte, de különösen az erdélyi részekben ismert, kedvelt költőnő volt Ujfalvy Krisztina. Dalait mindenfelé olvasták, szerették. Ujfalvy Sándor mondja, hogy philosophiáját Schilleréhez, költészetét Csokonaiéhoz hasonlították. Személyét, a köznapitól elütő egyéniségét pedig egész mondakör vette körül. Ezt az aranyos ködöt eloszlatni, valódi alakját tisztán kivenni, ma már nagyon nehéz. Olyan kevés a hiteles feljegyzés, a megbízható hagyomány! De hadd kísértem meg, mire mehetni! Nehogy még ez a kevés is elkallódjék, feledésbe menjen!

A költőnő anyja egy régi biblia tisztán maradt levelére pár becses családi feljegyzést vetett, élére írván: E szent Bibliát szerzette Isten Szent Nevinek Dicséretire Magyar-Nagy-Sombori Sombori Borbára. Innen láthatni, hogy mezőkövesdi Ujfalvy Krisztina született 1761 szeptember 3-án Szőkefalván, Kis-Küküllő vármegyében, abban a házban, melyet a nem kritizáló monda kegyelete Verbőczy István szülőházává is avatott. Anyja, Zsombori Borbára, először, 1747 ápril 11-én Palatkay Ferenczhez ment nőül. Férje 1758 február 5-én meghalván, a gyermektelen özvegyet 1759 okt. 2-án „eljegyezte, hittel kötelezte magának házastársúl“ Ujfalvy Sámuel küküllői főbíró s még ugyanazon év november havának 5-én esküvőjük is megtörtént. Ujfalvy Sámuel megyéjében köztisztviselő s szeretetben állott. Kartársai magasztalták szép eszét, igazgasszeretetét, nagy tekintélyét. A dicsőszentmártoni megyei levéltárban egy levéltartó szekrény kültábláján fenmaradt arczképe: ülve hallgatja ki a panaszos feleket. Egybekelésökkor a férfi 62, az asszony 44 éves volt.¹ 1763 szept. 10-én született második gyermekök, Samu.

¹ Ujfalvy Sándor emlékiratai 1854—85-ből. Kézirat az erdélyi múzeum könyvtárában. I. és III. kötet. A II. hiányzik. Elveszett vagy lappang.

kiből később Belső-Szolnok vármegye híres főbírája lett. 13 évig volt szolgabíró, 12 évig alispán s 5 évig főbíró. Ennek fiai: Sándor, (a híres vadász és emlékiró), Samu és Károly s unokái (Károly fiai) a ma élő Samu és Ádám. Kővári¹ Krisztinának egy Gábor nevű testvérét is említi, de erről az anya feljegyzései semmit sem tudnak. Az apa korán, már 1768 ápr. 6-án elhalt s így a gyermekek nevelése egészen anyjukra maradt. Krisztina kétségtelenül gondos nevelésben részesült s a tudományok iránt való vonzalmát, bő olvasottságát nemesak íratai bizonyítják, hanem becses, gazdag könyvtára is. Dédunokája, Kispál Mihály az Egyetemes Philologiai Közöny XI. kötetében közli a könyvtár roncsainak jegyzékét. De idegen nyelveket soha sem tanult. Ezt nem is titkolta, sőt büszkén emlegette; mintegy eredetisége megőrizhetésének biztosítékát látta benne. Legalább Ujfalvy Sándor emlékirataiban így mondja.

Kővári bizonyosan hiteles tanúra támaszkodva írja Krisztináról, hogy szép és elmés. Fehérpataky László is, hiszem, urát tudná adni ez állításának: „Egyike volt Erdély legszebb hölgyeinek. Termete nyulánk, arczbőre finom, ajka piros, szeme tüzes. Szépsége nem egy szív békéjét zavará föl“.² Különben Ujfalvy Krisztinának két olajfestésű arczképe maradt ránk. Egy magyar ruhás, dédunokájánál, Kispál Sándornál, egy másik, paraszt-menyecske jelmezben, Ujfalvy Ádáménál. Elég világos tanúbizonyság az ő szépségéről. Ujfalvy Sándor azt írja, hogy öltözete csinos, mindig tiszta s talpig magyar volt; magas sarkú, fekete kordovánbőr sarú, köntös helyett rokolya drága kelméből, fehér finom gyöles ing, szorosan testhez illő posztó vagy selyem mellény. Ünneppan panyókára vetett sötétzöld mente, fehér hattyu prémmel. Kúnállású főveg, drága rezgő tükkel. Szépen tánczolt. Ujfalvy Sándor, mint gyermek látta tánczolni s soha sem birta feledni, mily szívvel-lélekkel s mégis mennyi illedelemmel járta; mennyi kellem, mily méltóság díszíté minden léptét. Soha sem látott azután oly kedve szerinű szép tánczot. Szépen is énekelt.

Nem csoda, ha szerették. Nem csoda, hogy belészeretett Haller László gróf, kinek szerelmét a szevedélyes nő lángoló lelke egész erejével viszonzta. E szerelemből fejlődik ki Ujfalvy Krisztina egész

¹ Kővári László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854. 244 lap.

² Fehérpataky László: Magyar tudós nők a XVI. XVII. s XVIII. században. Magyarország és a Nagyvilág, 1875. 42. szám.

életének tragédiája. Jegyese elhagyta. Hogy mi volt e szakítás igazi oka, ki tudná ma már biztosan megállapítani? Rangkülönbség aligha. Hiszen Ujfalvy Krisztina előkelő, régi nemesi családból származott apai, anyai ágon. Az Ujfalvy-család székely eredetű, mintegy 200 év előtt származott ki a megyékbe. Anyja Zsombori Sándornak (meghalt 1745 boldogasszony hó 22-én, 64 éves korában), és Ajtoni Krisztinának (meghalt 1788 december 29-én) leánya. Farkas nevű testvére Kabós Krisztinát vette nőül, unokanővére, Zsombori Druziánna pedig Kabós Sándor felesége volt. A hagyomány szerint honfoglaló ősesaládok sarjai, minden kétséget kizárólag pedig ősrégi családok utódai. A Zsomboriak már sok száz év előtt gazdag, hatalmas urai Galponyának és vidékének.

Valószínű, hogy a vőlegény rokonsága gátolta meg egybekelésüket, vallási okokból. A buzgó katolikus család nem akarta, hogy László gróf református leányt vegyen feleségül. Igaz, hogy Erdély mindenha a vallási türelem példaképe volt. De tudjuk, hogy épen Mária Terézia idejében a hatalom mesterségesen felkeltette és kiélesítette a felekezeti ellentéteket. Nem volna hát épen lehetetlen e feltevés.

Én azonban azt kiszem, íratának szelleme, hangulata arra enged következtetnem, hogy a vőlegény ingatag lelke, esésalap természetű szakította szét e szívbeli köteléket, mérgezte meg a szegény asszony lelkét. Megölte boldogságát, de ez fejlesztette költővé, minden esetre pedig ez tette olyan költővé, a minővé lett.

Igen érdekes világot vet lelkületére a Molnár Borbálával folytatott levelezése. Molnár Borbála a kor második ünnepelt költőnője. Ő Magyarországon született 1760-ban.¹ Apja János, ev. ref. kántortanító volt. Istenfélő, emberszerető férfi, ki feleségével példás házasságban élt, szeretettel nevelvén gyermekeit, megelégedvén egyszerű sorsával. A vakbuzgó földesúr jobbágyait kezdte kitérítgetni. A tanítót is rábeszélésekkel, ígéretekkel csalogatta. De ő állhatatos maradt,

¹ Molnár Borbála munkái: Első darab. Második nyomtatás. Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1774. Második darab. Ugyanott és ugyanakkor. Harmadik darab. Kassán, F. L. M. betűivel, 1795. Negyedik darab. Kassán, F. L. M. betűivel, 1795. A második darab 1790-ben készült Sátoralja-Ujhelyen. Ennek verseiben a maga élete történetét beszéli el.

mire a földesúr a ténplomot elvette s az Isten szolgálait szétkergette. A szegény elűzött tanító Sátoralja-Ujhelyre menekült, hol egy kis háza volt, melyben megvonnult. Hét évig élt így, gyarapodva s belétalálva magát sorsába. Ekkor betegeskedni kezdett s 1771-ben meghalt. A nagyobbik leány ekkor már eladó korban volt. Ezt az apa nagyon szerette. Mindig ott virrasztott, sírt, imádkozott a haldokló ágyánál. Az apa vígasztalta: Ne sírj, leányom, te is nemsokára utánam jössz! Ezt mindenki csak szólásmondásnak vette. De Klára férjhez menvén, gyermekágyban meghalt s apját csakugyan hamar követé. Vele egy sírban pihen. Húga Borbála apjok halálakor nyolcz éves volt, de aztán hamar elkerült a háztól. Anyjának született egy posthumus fia. Evvel a kis fiúval maradt Borbára anyja oldala mellett. Anyja nagyon szerette az engedelmes, vidám kedélyű leánykát, a kit mindenki dícsért. Különben az anya életrevaló, ügyes nő volt, a ki rendben tudta tartani a házat és semmiben szükségét nem látta. Borbára lassanként nagy leánynyá cseperedett. Sokan udvaroltak a szép nőnek a nélkül, hogy valamelyiköket különösebben megkedvelte volna. Ám jött egy fiatal ember, a kitől irtózott. Gyűlölte őt, mert „vala minden bűnnek s ördögnek szállása“, „egy monstrum a többi ifjak között“, „másokhoz képest oly volt ez, mint szemet“. De a gyűlölt ifjú fortélylyal az anyát körülvette s tudván, mi tetszik neki, szelédnek s különösen rendkívül istenfélőnek, vallásosnak mutatta magát. Egészen elbódította, a ki titokban már neki szánta leányát. Az ifjú meg is kéri Borbála kezét s mikor az anya tudatja Borbálával, hogy oda ígérte, kétségbeesetten tiltakozik. Anyja erős, kíméletlen szemrehányásokat tesz s nem hagy fel czélmével. Mikor meghallja, hogy leánya a krajnai származású kérőnek szemtől-szembe megmondta, hogy utálja, gyűlöli, megveti: elájúl, nagy beteg lesz. Nem is akar leányára nézni. Ekkor jön egy másik ifjú, kit már rég szeret igaz szerelemmel, de csak most ébred szerelme tudatára. Bús sejtelemmel válnak el. S csakugyan az anya elalkudta leányát a krajnai gavallérnak. Felbiztatta, hogy csak küldje el a kérőket, majd gondja lesz neki a többire. Borbála beteg lesz, élet és halál közt lebeg. Kedvese kétségbe van esve. Felgyógyulván, anyja mégis eljegyzi a gyűlölt férfival. Kedvese gyöngéd levelet ír: meg van győződve szerelméről, hűségéről; tudja, hogy csak kényszerítő körülmények hajtják e házasság igájába. Férjhez megy. Próbálja megadni

magát sorsának. Igyekszik gyűlöletét, undorát legyőzni, hű feleség lenni. De az istentelen, vallástalan ember a mily szenteskedő volt előbb, olyan igazi alakjában mutatkozott most. Anyósát vén ördögnek, boszorkánynak nevezi, semmi tiszteletet iránta nem tanúsít. Még Borbálának kellett vigasztalni anyját. Tékozolt, dorbézolt, többnyire részegen tért haza. Feleségét szidta, gyötörte, végre elhagyta. 17 éves korában ment férjhez a szegény nő s 14 évig élt ez útált házasságban. Vigasztalást Istenben vetett hitében s három gyermekében talál. Nemsokára Erdélybe kerül Gyulai Mikes Anna grófnéhoz, kinél 22 évig marad. A nyarat falun tölti, többnyire Egeresen, a telet 1795-től fogva Kolozsvárt. Ekkor kezdődik Molnár Borbára és Ujfaly Krisztina levelezése.¹

Molnár Borbála szelíd nő, kinek szívében tisztán, szennytelenül él kedvesének képe. Nem esalta meg, anyja szakította el tőle, ő is csak leánya javát akarva, boldogságát remélve. Férjében sem csalódott, mindig hitvány embernek tartotta. Innen van, hogy bár sokat szenvedett, nem ítéli el a férfi-nemet. Megmaradt lelkének bizodalma. Minden leveléből törhetetlen, elpusztíthatatlan optimizmus sugárzik ki. Azt mondja, hogy nem a férfi zárja el a nőt a tudományoktól, hanem a maga tulajdon restsége; az anyák nem törődnek leányaik lelkével; a nő csak külsejére, csak a piperére gondol, nem az erkölesre, szívbeli jóságra. Nyugodtan, józanul, konzervatív felfogással gondolkozik:

Nem zárják ők tőlünk el a jó könyveket,
Melyek formálhatják a gyenge szíveket.
S ha nem gyakoroljuk, mi magunk hibázunk,
E részben ellenek hasztalan csatázunk.
Nem is szükség nekünk mélyen böleselkednünk,
Mert ebben ők elsők, azt meg kell engednünk.
Míg az asszonyi nem ezt meg nem esméri,
Megelégedését addig el nem éri,
Sőt kárhoztatván a más nem kevélységét,
Elárúlja saját szíve büszkeségét,

¹ Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal a két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804. 8 r. I—IV. 224 lap. Bethlen László grófnak és Bornemisza József bárónak ajánlva, a kik a munka kiadásában segítettek.

Mely a függést épen el nem hordozhatja,
S a férfi-nem jussát azért kárhoztatja,
Azt adván okául tudatlanságának,
Holott ebben maga vet gátat magának.
Hiszen mi oly végre nem is teremtettünk,
(Mivel sok házi baj tárgyává tétettünk)
Hogy a tudományban, mint ők, búvárkodjunk,
S nem szükség, magunkról hogy oly fenn álmodjunk.
De a mi szükséges, azt megszerezhetjük,
Ha becses időnket el nem vesztegetjük.
S ez az, a mely bölcsesé formálhat bennünket,
Ha tudjuk s követjük kötelességünket,
Úgy mint házastársak s keresztyén asszonyok,
Szorgalmatos anyák s gondos gazdasszonyok.

Ismételten erősíti, hogy a nők ostobaságának és erkölestelenségének nem a férfiak az okai. Bennök leszen meggondolás, erkölcsi érzék. Neki magának arra nem volt ugyan ereje, hogy kedvesét ne szeresse, de igen arra, hogy mint férjes nő ne találkozzék, ne is levelezzen vele. (Kolozsvár, 1796 november 6-án.) Mindig csendesen okoskodik.

DR. VERSÉNYI GYÖRGY.

Csányi László Erdélyben

(II. és befejező közlemény.)

II.

Csányi levelezéseinek és rendeleteinek legnagyobb része Erdély hadi és politikai szervezésére vonatkozik. Rendkívül tanult fő, világos ész, meleg szív, megkapó idealismus és mégis teljes gyakorlatiasság jellemzik ezt a férfiút, ki a teljes anarchiába merült ország-résznek minden ügyét ismerni és rendezni akarja.

Már Kolozsvárra érkezte első napjaiban tanácskozott egyes befolyásos férfakkal, miként lehetne lecsendesíteni a lázadókat. A mint utóbb is mondta,¹ ösmerte a haza vészes állását és ha ellenségeit legyőznék is, azt a nagy munkát és feladatot, mely a kormány embereire vár: kiengesztelni a nemzetiségek fölzaklatott, gyűlöletet lehelő kedélyét egymás iránt s „belépni az általános jólét eszközlésének stádiumára“. A szegény elámított nép, ha jóbánással képessé teszik a dolgok felfogására, a nép, mely ma feszítedsmeget kiabál, felvilágosítatva a legszebb jutalmat nyújtja: az elösmerést és szeretetet. Arra, hogy a népet a lázadástól elvonja s a nemzeti ügyhöz csatolja, leghathatósabb szernek tartotta a megtérők személyének és vagyonának biztosítását.² Valamivel szigorúbb volt a szászok iránt. Mivel a sereg fizetésére csak nagy bankjegyeket kapott Debreczenből, Tóth Ágost ezredes besztercei főhadparancsnokot intette, ösmertesse meg bankjegyeinkkel a szászokat, kik idegenkedtek tőlük; „ott van pénz elég; nem ártana a felváltást megkísérteni, habár egy kissé drasztikusabb modorban kellene is azt eszközölni“. ³ Márcz. 12-én pedig utasította az erdélyi hadsereg balszárnyának főparancs-

¹ Hosszú László kővárvidéki h. főkapitányhoz, febr. 22. 258. sz.

² B. Egloffstein alezredeshez, febr. 22. 265. sz. ³ Márcz. 4-én 339. sz.

nokát, hogy az ostromállapotban levő szász földön harácsolás útján szerezzék be a hadsereg élelmét.¹

Egymásután alakultak a szabadesapatok, mozgó nemzetőrök, vadászszázadok stb., egy-egy század rendszeren 200 emberrel. A négy hónapos szolgálat helyett azonban Csányi mindenképen a négy esztendő honvédséget akarta megkedveltetni, ha egyszer-másszor keményen megdorgálta is azokat a tiszteket, kik a négyhónapos nemzetőröket szinte erőszakkal akarták fölesketni négy esztendő honvédekké. Helyettese, Berde, ebben a részben nem látszott olyan aggodalmasnak. „Miért ne? — kérdezte márcz. 26-án. — A haza szabadsága, sőt élete veszi igénybe minden magyarnak fegyveres szolgálatát; máskép a földről kiirt az ármány. Ha pedig fegyver kezünkben, kit nem tőrendünk meg?”²

„Mint hajdan az egyéniségek vitézsége és bátorsága egymás ellen birkózva dönték el a népek s nemzetek sorsát, úgy napjainkban *lőszert* az, mi a hadjárás eredményét biztosítja. Az egyesült haza, mely századok óta csak most kezd maga lábán járni, ezen fontos czikkre nézve is eddig másra bízta magát; de most tudván — a tapasztalat nyomán, — hogy egyedül saját erejében rejlik jövő üdvé, megkezd az ágyúk, a lőpor gyártását. A székelység ebben csodát mívelt.“ Illőnek sőt szükségesnek tartotta Csányi, hogy ezt a példát kövesse Kolozsvár, mely hazafiúi buzgóságában harangjait fel is ajánlotta ágyúknak. Csányi intézkedett, hogy ezeket épen Kolozsvárt öntsék ágyúkká,³ s ugyanott salétrom-gyárat akart felállítani a szünetelő czukorgyár helyiségeiben.⁴ Magához az ágyúöntéshez azonban, mivel a bizonytalan experimentálásnak nem volt barátja, csak *Gábor Áron* gyakorlati nézeteinek meghallgatása után akart fogni s e végből márczius 16-ig öt háromszor is sürgetve kérte magához,⁵ de eredménytelenül.

Ágyúgyár nem is alakult Kolozsvárt, de a honvédelmi bizottság elhatározta, hogy salétrom-gyárat állít fel ottan. Ennek eszközlésére Debreczenből márczius 19-én Solichon érkezett meg, ki leltár mellett azonnal átvette a czukorgyár berendezéseit.⁶

¹ U. o. 450. sz. ² A széki mozgócsapatokhoz, 660. sz. ³ Hosszú László kővári kapitányhoz írt levele márcz. 9. 413. sz.

⁴ Groisz Gusztáv kolozsvári főbíróhoz márcz. 10. 426. sz. Kolozsvárt az ágyúöntést márcz. közepén kezdette meg. 439. sz. V. ö. 481. sz.

⁵ 171. és 523. sz. ⁶ 568. és 690. sz.

El lehet képzelni, mennyi baja volt a hadi felszerelésekkel, mikor pl. az egész Erdélyből fontonkint kellett összeszereznie a salétromsavat, vagy mikor Lahner tábornok márcz. 24. kénytelen volt kinyilvánítani, hogy vadászcsapatai részére megfelelő gép hiányában nem tud „kupagokat“ (kapszlikat) elkészíteni. Ruházat hiányában a Mátyás-huszárok hónapokon át vesztegeltek; Szeben hősei, a Koburg-huszárok, oly rongyosak voltak, hogy tisztességesen ki sem vonúlhattak; több új önkéntes zászlóalj vitézei hónapokon át saját ruháikat koptatták s teljesen lerongyosodtak; mindezekről s a felszerelés egyéb bajairól Csányi levéltára sok, néha igen megkapó adatot tartalmaz.

Több intézkedést tett a sebesültek ápolása iránt. „A kórházak — szólt egy helyütt — nagy figyelmet igényelnek; a katonai zsoldból lefoglaltakon kívül kész az álladalom a méltányos segélyre; ennél elég legyen annyit megjegyezmem, hogy nemcsak humanitás, de a haza saját fiai iránti kötelességből is tartozik a haza betegeit ápolni; s mi szükségeltetik, azt az álladalom megfizetendi; határozottan a *mit* és *mennyit* kimondani e tárgyban nem lehet“. Márczius 29-én egész felháborodva utasította Buezi Alajos őrnagyot, tegyen róla, hogy a kolozsvári katonai kórházakban a betegekkel az emberieségnek megfelelő módon bánjanak, a betegeket el ne hanyagolják, őket elférgesedni ne hagyják, hanem tisztán tartsák, az élelmezés pedig pontos legyen.¹

De különösen sok fejtörést okozott az élelmezés kérdése.

„Az *élelmezés* fő dolog ott, hol seregek, táborok vannak — írta Csányi Demeter Józsefnek, midőn márcz. 14. élelmezési biztosnak nevezte ki őt. — Valamint a hiányos élelmezés, az álladalomnak okozott nagy káron kívül, a serget, népet és kezelőket demoralizálja, úgy a becsületes kezelés a seregnél rendet, a népnél bizodalmat gerjeszt; azért nem lehet nagyobb nyereség az álladalomra nézve, mint egy becsületes, ügyes élelmező főnök, kinek vezetése irányozza az egészet“. ¹ „Hogy majd egykor az élelmezés bonyolult ügye tisztába hoztathassék — írta pár nap múlva² — az álladalom egy központi vizsgálószéket lesz kényszerítve alakítani; mert csak így lehet az embereket az álladalom érdekében számoltatni. Bizony,

¹ 488. sz. ² Márczius 20., 578. sz.

élelmező biztost találni, főként értelmet, igen nehéz. Az ily emberekkel gyengéden és kimélettel bánni kötelesség egészen addig, míg okunk nincs ellenök fellépni; mert oly alkalmatlan hivatalt az emberek nem igen vadásznak“. Május elsejétől fogva különben megszüntette a harácsolás útján való élelmezést s élelmezési intendaturát állított föl, melynek élére *Schopf* alezredest nevezte ki.¹

Csányi már márczius 10-én figyelmeztette a honvédelmi biztosságot az Erdélyben várható igen nagy inségre, éhségre s arra, hogy mentül több gabonát már most szerezzon be, mert később drágaság lesz; egyúttal utasította az erdélyi főispánokat s kormánybiztosokat, hogy helységenként összeírassák a felesleges szénát, zabot, búzát, tengerit és rozst s készpénz fizetés mellett valamennyit lefoglalják az állam számára. „Fontos, igen fontos dolog ez, — életkérdés a magyar államra nézve — ismételte egy hét mulva; — és épen azért egy perczig is késedelmeznünk nem szabad.“² Márczius 23-án helyettese, Berde Mózsá, b. Jósika Miklós (a regényíró) szurduki gabonájának megvételéről intézkedvén, megjegyzi, hogy szükség lesz minden gabonára, mert „inséggel nézünk szembe és nagy okosság, de kötelesség is jóleleve gondoskodnunk“.³

A jó élelmezést tartotta a sereg fegyelmezése egyik legfontosabb eszközének, az inséget az oláh lázadás megtörőjének, a méltányosságot és anyagi jólétet a nép megnyugtatójának és bátorítójának. Nemesak levelei, hanem tettei is mutatják, hogy a táblabíróból lett államférfi minden téren ismerte a maga kötelességét.

A fegyelem nem volt teljes. Dézsen a debreczeni nemzetőrök szökdöstek és nem akartak engedelmeskedni, miért Csányi (febr. 18.) rögtönítélő katonai bírósággal fenyegette őket, de fegyelmetlenségük miatt márcz. 11. is panaszkodott ellenök. Szamos-Ujvár tanácsa húzta-halasztotta a nemzetőrök felesketését. „Mi különbség akkor az alkotmányra hitet tenni nem akaró lázongó oláh és Szamos-Ujvár lakosai közt?“ — kérdezte Csányi s febr. 21. Kolozsvárról átment Szamos-Ujvárra, hogy jelenlétével kényszerítse esküre a késlekedőket. Hasonló jelenetek nem voltak nagyon gyakoriak, de mégis előfordultak. Így márczius 26-án komolyan attól tartott a főkormánybiztosság, hogy a bihari nemzetőrök tömegesen megszöknek, mert

¹ Gál Dániel besztercezi kormánybiztoshoz ápril 20., 749. sz.

² 434^{1/2}, 435. és 534. sz. ³ 615. sz.

Feketető és Kolozsvár közt már régóta teljesítnék szolgálatot s mivel feleségeik, gyermekeik, gazdaságaik vannak, egyre jobban türelmetlenkednek. „Attól méltán tarthatni, hogy féktelenül s fegyelmet törve fognak önként hazamenni s ezáltal így felköltött zavargó hajlamukat honn anarchikus kitöréssel fogják tetézni“.

A kolozsvári mozgó nemzetőröket szintén bűnösöknek nyilvánította (febr. 21.) abban, hogy Sz.-Lászlón és Nagy-Létán az oláhoktól elvett zsákmányt maguknak tartották meg, holott feladatuk épen az, hogy az oláhoktól visszavett rablott tárgyakat tulajdonosaiknak vagy az államnak adják vissza.¹ Babos őrmester és 18 legénye ellen Mező-Órön való kegyetlenkedése miatt (febr. 26.) azonnal elrendelte egy rögtön ítélő katonai bíróságnak a helyszínére való kiküldését. „Ily példa több hasznot hoz, mintha száz oláhot felakasztanak“. „Erdély érdeke okvetetlen megkívánja, s parancsolja, hogy az ily kihágások legszigorúbban büntetessenek, mert különben a háborúnak vége sem lesz, a nép a bujtogatók kezei közé játszatik s elvégre is a roppant vér- és pénz-áldozat után egy sivatag ország lesz Erdély“. Azokat a tiszteket, a kik a tábort elhagyták s Kolozsvárt lebzseltek, febr. 22. elfogatni rendelte. Majd a szatmárnémeti főtisztséget fenyegeti meg, ha a katonaságot nem akarná apró bankjegyekkel fizetni s ugyanaznap (febr. 23.) Kabos József krasznamegyei főispánt, ki a honvédelmi bizottságtól Krasznamegyébe rendelt horvát foglyokat önkényesen K.-Szolnok megyébe küldte át. „Nem kellene említenem, hogy hazánk vészes perezeiben mindenkitől, de különösen a főbb hivatalnokoktól, — mert ez rendeltetésök — a honvédelmi bizottmány, mint egyedül konstituált hatalom rendeleteinek hódoljanak s önkényesen ellene ne szegüljenek,“ mire felelősség terhe mellett figyelmeztette is.¹

Ellenben márcz. 13. Eötvös Mihály szatmármegyei kormánybiztosnak azt írta, hogy *bajos* dolog ugyan a honv. bizottság egyenes

¹ 229., 246., 257., 438., 644. és 676—7. sz. Márczius 10-én Kolozsvári Szegedi Mihály (s ez el nem fogadván, Gebbel Károly) városi tanácsos elnökléte alatt bizottságot alakított (Fülel István korm. titkár, Szabó Károly fogalmazó, Schilling János tagokból), hogy ez ítéljen a szabadcsapatoktól bárhonna idehozott rablott tárgyakról. Közli ennek szervezeti szabályzatát is. 431. sz. Ugyan e tárgyban a főispánokhoz 409. és 433. sz.

² 295., 259., 272—3. sz. A két utóbbit különben nem küldte el.

rendelete ellen cselekedni, de még bajosabb, ha annak betű szerént való meghatározásával a közügyet, a haza nyugalma veszélyeztetjük. Helyén valónak tartotta tehát, hogy utólagos jóváhagyás reményében a tisztviselő önállóan is eljárhasson. Eötvösnek nincs tehát reá oka, hogy egy-két felfogásával ellenkező rendelet miatt elkedvetlenedjék. „Ha oly egyéniségek, minőnek önt van szerencsém ismerni, akármi okból elvonják magukat e komoly időszakban a hazától, úgy ügyünk felett kétségbe kellene esni. De már a meddig a terhes iga súlyát én viselem, megbocsát ön, bajtársaim közül önt kisoroltni nem engedem“.¹

Hozzá hasonló igazi bajtársakat akart nevelni a közigazgatás számára.

A jó és egyöntetű *közigaztást* a szabadság kivívására és biztosítására nélkülözhetetlen eszköznek ismervén föl, erdélyi megbízatását a megyéknek magyar lábra való állításával akarta megkezdeni.² E végből már febr. 7. figyelmeztette a főispánokat és kormánybiztosokat,³ hogy mivel a rendes tisztujtításokat az országgyűlés eltiltotta s a tisztviselők kinevezését ideiglenesen a főispánokra, ezek nem léteben pedig a kormánybiztosokra ruházta, olyanokat tegyenek tisztviselőkké, kiknek erélyét, esztét ösmerik s kikért elvállalhatják a felelősségét. Rendezni, illetőleg emelni kívánta a tisztviselőknék fizetését, még pedig a Szabolcsmegyében elfogadott módon, a hogy ezt a megyékkel és székekkel már előbb, február 3-án is tudatta, a rosszúl fizetett tiszteket a magyarországi II. oszt. megyék fizetésével keesegtetvén.³ Utóbb azonban, február 22-én, a *székekre* nézve ezt az ígérést még korainak mondta, mert sajtáságos viszonyaikat előbb tanulmányoznia kellene, hogy megyékké alakítsa át őket, mire a háborús viszonyok közt nincs idő.⁴

A megyék azonban nem siettek a magyar lábra állítással, miért is márczius 16. újból megsürgette és figyelmeztette őket, hogy néhány kiesinyes kétségök eligazítását hagyják az időre.⁵

Berde Mózsa, mint Csányi helyettese márcz. 24-én ismételte is Csányinak márcz. 16-ki rendeletét, hogy további intézkedésig

¹ 514., 110 sz. ² 485. sz. ³ 30. sz. ⁴ 268. és 520. sz.

⁵ 514. sz. Márcz. 22. Csányi helyettese, Berde M., a hazafiság követelésének tartotta, hogy már most azután a megjavított fizetésű tisztviselők annyi munkát végezzenek, a mennyit csak elbírnak. 601. és 635. sz.

hagyják meg a székely székekben idáig működött tisztek nevezetét, számát, hatóságát és fizetését, mert ezúttal gyökeresen intézkedni nem lehet.¹

Kiváló erélyt és tapintatot követelt a közigazgatás szervezése a nemzetiségi izgalmaknak kitett vidékeken.

Mialatt az ország más részeiben a bujtogatások látszólag szűnni kezdtek, Szász-Régenben és vidékén márczius közepétől fogva az izgatások „a legnagyobb merészséggel és a legnagyobb szemtelenséggel“ kezdődtek újra, mit a kormány a „mindig leggazabb szellemű,“ a magyarságot nyilvánosan gyűlölő szász-régeni tanácsnak tulajdonított. A fő kormánybiztos márcz. 28. elrendelte tehát, hogy a tanácsot az 1848. évi törvényben megállapított minősítésű választók (tehát nem a centrum emberei) újra alkossák és pedig lehetőleg becsületes, magyar érzelmű emberekből; továbbá, hogy a közönséget érdeklő dolgokat ne maga az esküdt közönség végezze, mint idáig, hanem erre a törvényes minősítéssel bíró városi emberek folyjanak be; a tanácsülések és a közgyűlések nyilvánosak legyenek; polgári és közigazgatási tekintetben teljesen megyei hatóság alatt álljon. Egyúttal kérlelhetetlen kötelességévé tette Tordamegye felső kerülete minden tisztjének, hogy járásukban legyenek éjjel-nappal, vizsgálódjanak és őrködjenek, az alkalmatlan tiszteket elbocsássák s helyökbe azonnal alkalmas, derék, erélyes tiszteket tegyenek.²

Csányi leveleskönyvében nincs nyoma, mint szervezte magát a szászok földét, melyet ostromállapotba helyezett, 4 rögtönítélő s 7 büntető-törvényszékkel látott el, közpénztárait állami felügyelet alá vetette, a tisztújítást, melyet még Bem rendelt el, helyben hagyta stb. Fáradhatatlan tevékenységéuek és erélyének azonban így is elég jelével találkozunk.

Ápril 3-án mivel Alsó-Fehérmegyében is helyreállítható immár a társadalmi élet és a rend, hivatalosan fölkérte b. Kemény István főispánt, utasítsa megyéjének Kolozsvárt s másutt levő tisztviselőit, hogy állomásukra visszatérjenek, ő maga pedig kövessen el mindent, hogy a megyét magyarországi módon szervezze újra. Ápril 17-én a szász városok tanácskozásaiban való nyilvánosságot rendelte el.³

Ápril 12-én különben már a hadügyminiszter is felszólalt az ellen, hogy a katonai hatóságok a polgári hatalom eljárásába ele-

¹ 621. sz. ² 678. sz. ³ 698., 738. sz.

gyednek, Csányi pedig 20-án arra is felhívta Gál Sándor ezredest,¹ hogy a székely földön ne növelje a polgári tisztviselők számát s a polgári dolgokban csak a kormánybiztosok beleegyezésével és közremunkálásával ügyekezzen eselekedni. Rosz néven vette különben, hogy Gál Sándornak a polgári ügyekbe való avatkozását egyesek az ő elmellőzésével jelentették fel a kormánynak. „Úgy látszik — jegyezte meg, — azok az urak nem tudják, hogy én azért vagyok itt, hogy a kormány személyében intézkedjem; — igaz, hogy 13 hónap óta még csak ennyi elmellőzés sem történt személyemre nézve a tisztviselőktől“.

A székely kormánybiztosokat, Németh Lászlót és Mikó Mihályt is figyelmeztette, hogy óvatosak legyenek a tisztviselők számának szaporításában, mert a tisztviselőket ezentúl az állam fizeti „s addig nem szabad terhelniük a népet, a míg azt javakban nem részesítendjük, melyek által terhét elviselhesse“. A királybírákat oly számban, mint eddig, nevezzék és tekintsék alispánoknak, a főbírák és alszolgabírák is annyian legyenek, mint idáig, de minden bíró mellé állítsanak egy esküdtet, mert törvényes bizonyosságul magyar értelemben a bíró az esküdttel szolgál; egy fő- és egy alpénztárnok elegendő.²

A polgári és katonai kormányzásban mily rendkívül csekély összegekkel kellett Csányinak dolgoznia, bizonyítja, hogy leveleskönyvének s levéltárának bejegyzései szerint január 30-tól kormányzatának egész ideje alatt a pénzügyminiszteriumtól 12 részletben összesen csak 902,250 frtot kapott. Ezzel kellett kivennie három hónap alatt a muszkákat, legyőznie az osztrákokat, szászokat, oláhokat, fizetnie a katonákat s tisztviselőket, segíeznie a háborúban elesettek árváit, özvegyeit, az államnak gabonát vásárolnia stb. Sok baja volt a miatt, hogy a pénzügyminisztérium rendszeren százforintosokban küldte be a kívánt összeget; így pl. ápril 2-án kétszázezer forintnál jóval több százalasa volt, a mit a zsold kifizetésére egyáltalában nem használhatott.³ Különben a honvédelmi bizottságnak már márczius 18-án bemutatta Gál Sándor ezredes tervét a Székelyföldön felállítandó rézpénzverő-gyár iránt, de a pénzügyminiszteri államtitkártól, Dusehek Ferencztől, márczius 27. azt a tudósítást nyerte, hogy pénzverő-gépek Debreczenben sincsenek.⁴ A bankjegy-sajtó éjjel-

¹ 746. sz. ² 748. sz. ³ 696. sz. ⁴ 547. sz. Csányi levéltára 1019/1212. sz.

nappal, éjfélt után is dolgozott, de még sem tudta kellő számban előállítani az apró bankjegyeket. „Kíméljük az Istenért a pénzt — írta Csányi Gál Sándorhoz ápril 20-án;¹ — mert nem lehet meg nem akadnunk annak hiánya miatt“. Ő azonban negyedéves kormánya alatt sohasem akadt meg s kivált a fegyverek beszerzésére mindig volt pénze; számadásait rendben vezette s ápril 1-én Vay Miklós, volt kormánybiztosnak, illetőleg Zeyk József pénztárnoknak decz. 18-ig terjedő számadásait is fölszerelni akarván, mindenfelől bekvánta a tőlük kiállított nyugtákat, utalványokat stb.

Hadi és politikai tekintetek egyaránt követelték a közlekedés ügyének rendezését. A táborig postákat tudvalevőleg mindjárt kormányzásának kezdetén nagyban fejlesztette, de a rendes posták ügyével is gyakran foglalkozott. „A jól rendezett posták teszik — szerénte² — a társadalom életét. E nélkül a társadalom ereiben a vér nem keringhet, hanem fennakad és lesz halál“. A postaügyek élén gr. Bethlen Farkas állott, s mint vállalkozó különösen Biasini Domokos szerepelt.

Kereskedelemről alig lehetett szó, az *ipar* pedig csaknem kizárólag az állam érdekeit szolgálta. Különösen sok megrendelésre számíthatott a bőr- és ruházat-ipar, ha Erdély inkább csak mint a nyers anyag szállítója jött is tekintetbe. Egyes vállalkozások, mint pl. a nyereggyártás, rövid kísérlet után meghiusultak; csak a gép-ipar rendkívüli hátramaradottsága mellett érthető, hogy Erdély kardokkal, puskákkal nem tudta ellátni önmagát; ágyúit, löszereit azonban önmaga készítette s kezdetleges eszközei mellett ezekben a világ bámulatát is kiérdemelte. Egyébiránt a háborús viszonyok közt még a régiebb iparágak is meglehetősen elhanyaglottak. A nyilvánosságnak ebben a korszakában elegendő nyomda sem állott rendelkezésére. Februárban a balázsfalvi oláh nyomdát széjjelszórva szállították Tordára; onnan Csányinak márcz. 24-iki rendeletére Vízi István hozatta be Kolozsvárra. Gróf Lázár László kancellártól a főkormányászek levéltárából még báró Wesselényi Mikósnak a harminczes években lefoglalt könyomdáját is kiadatni kérte gróf Bethlen Farkas részére s valószínű, hogy annak egyes részeit Debreczenbe küldte Duschekhez, ki többször kért tőle nyomdai köveket.³

Az *őstermelés* érdekében Csányi alig tehetett valamit, ha pl.

¹ 746. sz. ² Márcz. 17., 536. sz. ³ 382., 619., 667. sz.

a mezei rendőrség stb. tekintetében vannak is érdemei. Őnt és szemet kutatva, a bányászatot miindenesetre előmozdította, legtöbbet azonban a sóbányák érdekében tett, melyekből milliókra menő jövedelmei voltak az államnak. Számos levele és rendelete foglalkozik azzal, hogy megóvja a sóbányákat, melyeknek oláh munkásai jobbadán a lázadókhöz csatlakoztak s vagy fenyegették a meglevő bányákat, vagy újabb, rabló sóbányászatot nyitottak (pl. Szász-Péntek, és Bilak körül). Munkások hiányában még a kisebb politikai bűnösöket is alkalmazni kívánta a sóbányákban, melyek közül csupán Dézsakna évi termését 72,000 mázsára becsülte.¹

„Az egyesült haza szabad földjén — írta Csányi márcz 10-én gr. Bély Ferenczhez² — a törvény előtt úgy, mint Isten előtt, nem létez ember és ember között már különbség; a törvény jótékonyasága által most mind *egyenlők* vagyunk, a hogy Isten teremtett. A szolgaság járma széttöretett, úr és jobbágy csak a múlt emlékében tűnnek fel; a jelen csak romjait bámúlja a vészes ezredéves választófalaknak. De a törvény, mely a szolgaság bélyegét letörlé a hon millióinak homlokáról, igazságos-e? Mint ilyen *kármentesíteni* kész azokat, kiket a szabadság malasztteljes áldása anyagi vesztésben részesített.“ A kárpótlásra számítható javak kitudása érdekében tehát Csányi márcz. 10. bizottságot alakított, melynek elnökévé gr. *Bély* Ferenczet, tagjaivá pedig *Weér* Farkas főispánt, *Simó* Károlyt, *Dorgó* Lászlót és *Ocsvay* Ferenczet nevezte ki. Részletes utasítást nem adott nekik s azt sem tudhatja, hogy az országgyűlés 3—3 osztályt állapít-e meg a kárpótlás mértékében, vagy minden különbség nélkül ad-e kárpótlást. Magyarországbán elég az elvesztett telkek vagy zsellérek számát tudni; Erdélyben azonban nem voltak telkek s így a bizottság feladata, hogy mégis valami tervet készítsen a kárpótlás módjára nézve.

Az *adózás* kérdésében is előítéletekkel kellett küzdenie. „A fejadó helyett az ország gyűlésének nézetéhez alkalmazott személyadót, — úgymond³ — czélszerűbbnek tartom. Az eddig adómentes személyek sem vagyonukra, sem személyökre nézve az *egyenlőség* és *közös teherviselés* elvénél fogva senki kiváltsággal nem bír“. Jellemző, hogy márczius 15-ike első évfordulóján ezt egyáltalán hangsúlyozni kellett.

¹ 188., 214., 331., 507., 579., 653., 700., 721. sz. ² 427 sz.

³ Hosszú Lászlóhoz márcz. 15., 513 sz

Az igazságszolgáltatás rendezése Csányinak elsőrendű dolgai közé tartozott. „Önök tudhatják, — írta már febr. 2-án Kolozs-megye fenyítő-törvényszékének, — hogy Magyarországnak új kriminális kodexe nincs; a bűnvádi eljárás az eddigi formák közt foly. Járjanak el önök úgy e részben, mint eddig. A testi büntetés alkalmaztassék czélszerűleg“. ¹ Nem is volt egyéb utasítás, mint a mit elődje, Beóthy, a rögtönítélő bíróságok elé tartozó bűntényekre nézve január 13-án s a rendes bűnvádi eljárásról január 17-én adott ki. Csányi febr. 3-án első sorban Belső-Szolnokvármegyét figyelmeztette, hogy a kettőnek munkakörét össze ne zavarja, hogy az esetleg a rendes törvényszéken hozott halálos ítéletet végrehajtás előtt az igazságügyminiszter elé terjeszsze s hogy a rögtönítélő bíróságoktól hozzá áttett ügyekben is bíraskodják. ²

Mivel Erdély szerencsétlen viszonyai közt a rendes büntető-törvényszékek teendői felszaporodtak, Csányi az igazság és humanitás érdeke követelésének tartotta a törvényszékek eljárásának gyorsítását. Ehhez képest február 7-én ³ elrendelte, hogy a megyei büntető-törvényszékek állandók legyenek mindaddig, míg a körülmények kedvezőbben alakúlnak; az egy törvényszék helyett azonban minden megyében *kettőt* alakított 1—1 elnökkel és jegyzővel s 4—4 bíróval, úgy azonban, hogy a jegyzőnek ne legyen szavazata. A bírákat a főispánok, vagy ha nincsenek, a kormánybiztosok nevezik ki, a bírák azonban a két járásba önmagukat osztják szét s elnökeiket is önmaguk választják. Felebb kell küldeni minden ítéletet, mely egy évi börtönnél nagyobb büntetést ró ki; e végből Kolozsvárt ideiglenesen felebbviteli törvényszéket alakított. Az első ítélőbíróság elnökének 3, bírának 2 forint s jegyzőjének 2 frt 30 kr. napidíjat határozott. A tárgyalás alatt az ülés nyilvános, ítélethozatal fölött való tanácskozásban titkos, ítélet hirdetéskor ismét nyilvános. ⁴

Az eljárás, mint Ugron István tordamegyei kormánybiztosnak márcz. 9. adott utasításából is kitűnik, az volt, hogy a rendes megyei törvényszék tagjait a főispán nevezte ki, s ez a törvényszék alakította meg a megyében szükséges második törvényszéket; így pl. a tordai a szász-régenit. ⁵ Ez utóbbit különben a kormánybiztos már márcz. 15-én megszüntette, mert Szász-Régenben nem volt törvényszék s az

¹ 11. sz. ² 29. sz. ³ 110. sz. ⁴ 537. sz. ⁵ 419. sz.

egész megye igazságszolgáltatását, más megyék módjára, a tordaira bízta; „meggyőzhetik, ha szorgalmasan munkálандnak“.¹ A rögtönítélő bíróságokat egy polgár vagy katona elnökle alatt rendszerint 2 polgári és 2 katonai egyénből alakította meg.²

Rajta volt, hogy a bíróságok a zaklatott körülmények közt se lépjek át illetékességük körét. Az orsz. képviselőházat márcz. 15. ő maga figyelmeztette, hogy Berzenczey László volt kormánybiztos mint képviselő egyedül a képviselőház bírósága alá tartozik;³ másnap pedig Németh László kormánybiztost utasította, hogy Szentiványi Györgyöt, mint képviselőt, csak abban az esetben tartóztassa le, ha szabad lábön hagyása veszélylyel járna, mert bírája, ha csak nem katona egyszersmind, mindenkor a képviselőház és senki más.⁴

Márcz. 23-án már Csányi helyettese, Berde Mózsa utasította b. Kemény Ignác kolozsmegyei kormánybiztost, hogy a törvényszékek börtöneiben pontosan és hazafíú buzgósággal járjanak el s délelőtt és délután is üléseket is tartsanak, „hogy az ártatlan ne szenvedjen, a bűnös pedig jókorra lakoljon s az állomány a rabok időntúli tartása s a bírák hanyag eljárása miatt ne károsíttassék.“⁵ „Ügyeskednünk kell a foglyokkal — írja aznap a hadi foglyokra nézve is, — máskép kiesznek mindemből.“⁶ A vérbíróság tanácskozásának helyéül márcz. 24. a főkormányszéki épületet jelölte ki.⁷ A bakók szolgálata meglévén szüntette, a mennyiben akasztani többé nem volt szabad, Aranyos-széket márcz. 19-én tett kérdésére márcz. 26. oda utasította, hogy halálos ítéleit golyóval hajtassa végre.⁸

Maga Csányi „az igazságszolgáltatás alapja levén a státusnak,“ a bíróságokról részletesebb tervet dolgozott ki, melyet ápril 20. a székyeknek megküldeni ígért;⁹ ezt a tervet azonban nem találom íratai közt. Mindamellet az igazságszolgáltatásban ő sem tudta teljesen mellőzni a politikai tekinteteket. Így ápril 22. saját felelősségére is szabad lábra helyezni kívánta Oláh János volt fogadóst, kinek két fia vérzett a hazáért. Legjobban szerette volna mindenestre, ha ítélet alapján mondanák ki ártatlanságát; ellenokíratok

¹ 501. sz. ² 419. sz. ³ 504. sz.

⁴ 527. sz. Még határozottabban szól ez ügyben márcz. 20. Csányi helyettese, Berde Mózsa, 582. sz., magához Szentiványi Györgyhöz írt levelében.

⁵ 608. sz. ⁶ Décesy László kraszna- és középszolnokmegyei kormánybiztoshoz 613. sz. ⁷ 623. sz. ⁸ 643. sz. ⁹ 748. sz.

— tudtával — úgy sincsenek s így ex sufficientia probatur. „Politikai tekintet, mely viszonyainkban fődolog; tessék e szerint intézni Oláh János ügyét.“¹

De épen politikai tekintetekből nem helyeselte azt az általános amnestiát, melyet Bem még a múlt év végén minden megtérőnek nyújtott s mely sok tekintetben alkalmas volt arra, hogy épen az államférfiak működését bénítsa meg.

Márczius 14-én Bem bűnboesátó levelét akkép értelmezte, hogy a rögtönítélő bíróság elébe 1848. decz. 28. előtt elkövetett bűnökért senkit sem lehet állítani, hanem az ilyet a rendes büntető bíróságok előtt perlik és büntetik. Rablókra, gyilkosokra stb. sohasem szól az amnesztia, mert „a bűn büntetetlen nem maradhat, — ez az Isten, természet és polgári törvények rendelete.“ Kossuth márczius 18-án Bemmel szemben öneki adott igazságot és a szelid-elkű, de vaskezü Csányi azzal vált meg főkormánybiztosi állásától, hogy május 11-én hadi törvényszéki ítélet alapján főbelövette a szászok kiváló emberét, Roth István Lajost, Küküllőmegye császári adminisztrátorát. Ápril 23-án több hazaáruló vagyonának elkobzására utasította az államügyészt² s általán szigorúan járt el a hazaárulás gyanúja esetében; de azonnal megadta az elégtételt az ártatlanul vádoltaknak. Így pl. Kornis Gábor gróf és Ehrenfels Ödön báró febr. 22-én az ellenség táborában való járásuk miatt elfogatván, 26-án Csányi már falragaszokon tudatta, hogy a bíróság ártatlanoknak találta, ő tehát szabadon boesátotta őket.³

Deák Ferencz barátja, Csányi László, a haza vészes körülményei közt vértételektől sem riadt vissza s igazán forradalmi jellemnek bizonyult be, de a *vallás és közoktatás ügyében* tett intézkedései is mutatják, hogy a háborút a békét akarva vezette. A felekezetek közt — odaértve a hű görögkatholikus és görögkeleti oláhokat is — fenn akarta tartani a teljes viszonzosságot. Gál Sándor ezredeest ápril 20-án óva intette, kímélje a felekezetek érzékenységét; hiszen „a protestánsok még az absolutus irányzatú schwarezgelb kormány alatt sem igen túrték az avatkozást.“ Kevéssel azelőtt (ápril 10.) minden vallásbeli püspököt felszólított, hogy 48 óra alatt

¹ Ugron István kormánybiztoshoz, 753. sz.

² A felebbviteli büntető törvényszékhez, 492. sz.

³ Csányi-levéltár, 3295/2087. ⁴ 260. és 293. sz.

terjeszszék föl a kezök alatt levő lelkészek, iskolamesterek és énekvezetők neveit. Kész volt őket lehetőleg az állam pénztárából is segíteni, a mint a maros-vásárhelyi tanárokat már február 14. egyenesen biztosította, hogy állami fizetést ad nekik, mihelyt elkezdik a tanítást; Kolozsvárt pedig mindjárt odamenetele után, február 3. elkezdette a tanítást.¹

Értésére esvén, hogy „a lázadó oláh csorda“ által feldúlt enyedi iskola könyvtárából s ritkaság-gyűjteményéből még több darab található az épületek romjai közt s imitt-amott a megmaradt házaknál, ápril 21-én fölhívta az igazgatóságot, hogy az illető tanárok katonai fedezet és esetleg segítség mellett szedjék össze a könyvtár és egyéb gyűjtemények még meglevő darabjait és azokat adják be a kolozsvári iskola könyvtárába; a mit lehet, így biztosítván az enyészet ellen.²

Békésebb időkben kétségkívül mélyebb nyomokat hagyott volna a közműveltség történetében. „A történetekben — mint önmaga írta³ — azok festettek nagyoknak, kik vészt, pusztulást s könyvek árját árasztották a népekre. Korunkban forduló pont lesz. A történet ítélete a nép átkos ítélete lesz azokra, s az emberiség jóltevőül fognak följegyeztetni azok, kik áldozának, hogy enyhítsék a nyomort“. Ő irányt tudott adni a háborgó Erdély magyar népe nemesebb érzelmeinek és itt bemutatott 771 levele bizonyítja, hogy valóban mindent elkövetett a nyomor enyhítésére, a békés kibonyolódásra, s hogy igazán az emberiség jóltevői közé tartozott.

¹ 186., 719., 746. sz.

² 750. sz.

³ Báró Radák Istvánnéhoz, 245. sz.

Brassai százéves pályafutása.

(Harmadik közlemény.)

X.

Kolozsvár mint az Unio előtti Erdély fővárosa, a megszüntetett főkormányzókért valamely kárpótlásra igényt tarthatott. A kiegyezés és koronázás meghozta Kolozsvárnak a második magyar tudomány-egyetemet, mi 1872. őszén megnyilt. B. Eötvös közoktatási miniszter Brassait egy levéllel tisztelte meg, melynek körülbelől e volt foglalatja: felkérem Nagyságodat, válasszon a kolozsvári egyetemenél tantárgyat. A sokoldalú férfi az elemi mennyiségtant választotta. De mintha tantárgya nem elégítette volna ki tanítási szenvedélyét, folyamodott, s Trefort miniszter 1874. évi 11-éről a felség abbéli elhatározásáról értesítette, hogy az egyetemen a szanszkritt nyelvést és a nyelvöleleletről előadásokat tarthat.

Brassai büszkesége, egyik legpontosabb tanára lett az egyetemnek. Kollégái többnyire fiatalok, legtöbben tudori cím nélkül. Mint beszélnek, egy német tudós azt az észrevételt tette, hogy miféle egyetem lehet az, melynek tanárai még csak nem is doktorok. Erre a tanárok siettek a doktori címet megszerezni. Hogy az adomát folytassuk, s Brassai nagy tudománya hírét rajzoljuk, mint mondják, fogta táskáját, Berlinig meg sem állt, jelentkezett, hogy bölcseleti tudorrá avassák. Melyik ágából kíván vizsgáztatni, kérdezték. A melyikből az uraknak tetszik, volt a felelet. Brassai a doktorandusok padján helyet foglalt, s csak akkor vették észre az illetők, hogy sajátlag Brassai vizsgáztatja őket. Különben Brassai a kolozsvári egyetemtől 1874. jan. 27-éről nyerte doktori címét, honoris causa. De utolsó éveig nem használta, legfelebb Samuból Sámuelre vitte előre magát.

A jelenkori Magyarország nem vette át a negyvennyolczas évek azt a demokratikus szellemét, mikor czímnnek elég volt az állás megnevezése s mellette az úr. A Bach-korszak ránk hagyta a nagy czímeeket. Mikor az egyetem megnyílt, már ott állottunk, hogy az uramék a tekintetes czímet magoknak foglalták le, a tekintetéseket nagyságották. Mindenki nagyságos úr lett, az egyetemen pedig csak a rektor. Később az egyetemi tanárok is nagyságos czímet kaptak. Brassai hogy a czímnzés elől kitérjen, s hogy senkit meg ne bántson, ez időtől mindenkit per Nagysád traktált. Magának felvette a bácsi czímet, s lett mindenkinek Brassai bácsi.

Megmaradt a régi puritánnak. A mint múzeum igazgatói hivatalos szállását elhagyta, mint egész életében, földszinti lakásnál maradt, s most épen udvari két szobás konyhás lakásnál. Talán mert kert egészítette ki az udvart, vagy tán hogy astrolabiumát könnyebben juttathatta lakása elé, elég hogy egyetemi tanári rangját lakásával nem juttatta kifejezésre, bár szerették figyelmeztetni.

Az egyetemnek 1872—3-ban prorektora, a math. és term. tud. karnak 1875—6-ban dekánya, az egyetemek 1879—80-ben rektora, 1880—1-ben prorektora volt. Szokott kötelességérzetével teljesítette. Kora daczára világos előadása tanítványait lekötötte, teljes tiszteletben részesült. A béka historiáját a Pesti Napló idei jun. 25-iki számából tanultuk ismerni, mely a zsenik szórakozottságával kívánta felruházni. Az adoma szerint egyszer előadása végén elő akarja venni óráját, s az óra helyett egy béka ugrik ki, a melyhez úgy jutott, hogy egy tó partján békát fogott, tanulmányozta, s a béka helyett az óráját dobta a vízbe. Mire csak annyi a megjegyzésünk, hogy mondhatni nem is viselt zsebóráát, s tanítás közben nem sokat törődött az óra végével. Mily viszony volt közte s a fiatalság között, felemlítem, hogy 1881-ben a mathematica természettudományi karnál szegényebb sorsú tanítványok részére alapítványt tett.

Tizenegy éven át tanított, a mellett írt és szerkesztett. A Természet, Nyelvőr, Figyelő, Erdélyi Múzeum, Növénytani Lapok, Havi Szemle s más folyóiratok tartják fenn értekezései sorát, melyekben az irodalom, a nyelvészet különösebb érdeklődése tárgya. Rektori beköszöntője is a classicai nyelvek tanításáról szólott. A miniszter 1870. máj. 10-éről felkérte, hogy pályázaton kívül a népiskolai tanítók részére a számtan tanítására vezér- és kézi könyveket írjon:

a feladat teljesítését már megkezdte volt, s most is folytatta. Oroszból beszélyt fordított, s folytatta polemikus felszólalásait a magyar nyelv tárgyában.

Nagyobb dolgozatai, külön lenyomatai: A neo- és pelecologia ügyében 1875. Logikai tanulmányok 1877. Logika lélektani alapon bővített kiadásban 1877. Teremtés és fejlődés 1878. Az életerő léte, felolvasás 1880-ban. Nem elégedett meg, hogy nézeteit csak itthon terjeszse, kiadta 1879-ben Anti-Helmholz, 1879-ben Aesthetische Kritik s 1881-ben Neue Unterrichtsmethode der lateinischen conjugation című füzeteit.

Dr. Meltzl Hugó egyetemi tanárral szerkesztésbe boesátkozott. Kiadták 1877-től közös defecitre az Összehasonlító irodalomtörténeti lapokat.

S a mennyiben épen most felszólalás történt a lapokban, hogy még a pesti egyetemi tanárok sem írják meg tankönyvüket, felhozhatom, hogy Brassai e követelmény súlyát szintén érezte, talán írta is, de csak élte utolsó perezére végezhetette be. Bár később, de ezt a feladatát is bevállotta.

Brassai e közben 1877-ben megérte tanári pályája 40 éves évfordulóját. Tisztelői elismerésének új alkalom nyílt. A kolozsváriak személyesen köszöntötték. A Kemény Zsigmond irodalmi társaság jun. 3-áról rendes tagjának, A Tisza-Füred vidéki régészeti-egylet 1878. okt. 13-án tiszteleti tagjának, a kolozsvári zeneconservatorium 1886. decz. 1-én szintén tiszteleti tagjának választotta. A legnagyobb megtiszteltetés külföldről jött. Tanári negyven éves fordulója alkalmából a fűvész világ szintén meglepetést kívánt neki szerezni, mi 1879-re jött létre; mi nem kevesebb volt, mint az egész világ botanikusai Albuma, üdvözlő írata. Kánitz Ágost egyetemi tanár vitte kísérettel az albumot Brassaihoz, benne az európai botanikusok beküldött arezképei államok szerint voltak csoportosítva. És pedig: Angliából 5, Belgiumból 2, Franciaországból 8, Németalföldről 3, Németországból 7, Olaszországból 10, Oroszországból 1, Spanyolországból 1, Svájcban 1, stb; kik mind a legelismertebben írtak Brassairól. Ezután jöttek a magyarok 32 taggal, köztük Haynald baboros főpap. Az album fehér chagrinhörbe van kötve.

Mint Junius írja, nyolczvanhat éves volt már Brassai, a mikor még mind tanította a kolozsvári egyetemen a mathesist. A tanár-

ságba nem akart belefáradni, mintha, miként a jó katona a csatamezőn kívánna meghalni. Nem azért gondolt nyugalomra, mintha megfáradt volna a pihenőre vágyva, hanem mert hangja és keze reszketett, előadásában hanyatlás állott be.

Brassainak fájt elszakadni a katedrától, professor-társainak megválni a kollégától, a tanuló-ifjúságnak a mesterek nesztorától és mintájától. A fájdalmas esetnek mégis be kellett következni. Mint hagyatékián látjuk, Trefort miniszter 1883 júl. 30-áról a Felső azon elhatározásáról értesítette, miszerint megengedte állandó nyugalomba helyeztetését teljes fizetéssel, vagyis 2000 frt törzs- és 300 meg 300 frt lejárt fizetési pótlék élvezése mellett. S tudatta folytatólag, hogy érdemei elismerésül díjmentesen királyi tanácsosi címmel ruházattatott fel. A math.- és természettudományi kar szept. 8-áról üdvözlő íratot intézett hozzá, sajnálja, hogy megszűnt a kar büszkesége lenni: de hogy ez az írata miért üdvözlé, az utókor nem fogja érteni, mert még csak kir. tanácsosságát sem érinti. A kar megemlíti ugyan, hogy kérésére helyezték nyugalomba: de úgy látszik, a tényeknek nem felel meg. S Brassai az egész lefolyását azzal commentálta, hogy a címet nem használta, halála után kir. tanácsosságának híre a közönségre nézve meglepetés volt. Maig is tartja magát a visszamemlékezés, hogy Brassait az elégítette volna ki, hogy ha már teljes fizetéssel nyugdíjazzák, állítottak volna parallel tanszéket tárgyának, hogy az ifjúság mondja ki, akarja-e tanítását vagy sem.

XI.

Brassai utolsó éveikhez értünk.

Mint tanár nyugalomba vonúlt, de mint ember, emberbarát és író, folytatta régi életét. Mit sem törődik, hogy századik éve felé közeledik. Egy alak lett utcáinkon, kit mindenki ismert, mindenki köszöntött. Egy ép lélek, ép test, minden szép, jó és nemes iránt fogékonyon maradt szívvel, nagy tudománya alatt kissé meghajlott fővel. A munkásság élő példányképe, kinek még ezen korában is a munka volt szórakozása, a napállás felvétele számításbani sportja.

Egy eredeti alak, egy különös fő jelent meg előttünk, mely egy századig megtartotta szellemének egész üdeségét, érzékeinek teljes épségét, kivéve az aggkort kísérni szokott hallás-gyengülést.

Eredeti, kiváló volt benne minden, gondolkodása, észjárása, viselkedése, melyen idő, körülmény nem változtatott. Eredeti, mondhatni szokatlan, de kellemes hatással mindenkire, mert a keresettség, a feltűnni akarás semmin nem látszott. A természetes egyszerűség jelent meg benne, a szellemes társalgás, a mélyreható gondolkodás, a szókimondás és erejével, a magára erőltetett társadalmi szokások jelmezében. A logikai rend és következetesség sűrjéig kísérite. Szívét az öregeknél előtörő bizalmatlanság, önzés ridegsége nem érintette.

Jövedelmét ifjak képzésére fordította, zenében, rajzban, nyelvészetben, kiket névszerint ismerünk. A kikért tett, az egész névsor. Van köztök, kiért postamesteri biztosítékot tett le. Vagyona közt kölesönzők aláírásai maradtak fenn, kik alighanem álnevek alatt fordultak meg nála, kiket aztán soha sem látott. A mult évben történt, hogy kamasz korban levő tanulók naponta megjelentek nála egy-egy növénynyel s míg kettőnek fűvészetet adott elő, a más kettő rendszeresen egy-két tízest magához vett, míg aztán mások felfedezték. Takarékpénztárakban kezelte vagyonát, felment, leíratott, az intézeteknek megadta a ezímet, a nyugták ott az intézeteknél fentartják, kiket lepött meg ezresekkel. Egy ember, ki nem csak éve számával, nagy tudásával, hanem mi sokkal több, jellemességével, szívjóságával, erkölesi értékével, munkaszeretete nemes példaadásával ment az utána jövő nemzedék előtt.

Kit nem érdekelne egy száz év felé közelítő élet életrendje. Midőn nyugalomba vonúlt, már túlhaladta volt a bibliai kor határát, de csak tanárkodása szakadt meg. Napirendje a régi maradt. Korán, 5 órakor kelt. Délelőttjét pánofliban, térdig érő, összekötött hálókabátban töltötte. Kimenő öltözetében semmi különös, kivéve téli darócz zekéjét, melynek szabása a negyvenes évek szabására emlékeztetett, mely elől még télben is nyitva maradt. Halála alkalmából a lapokba került, mintha valaha oly öltözetet készíttetett volna magának, mely tetőtől-talpig egy darabból álljon s csak mikor kész volt és felvette, figyelmeztette a szabó, hogy hátul bizonyos hasítékra nem gondolt. Az efélét a prikulics-féle adomák sorába kell útalnunk.

Étkezése évtizedeken át a rendes. Bár nőtlen életet élt, itthon éttermet, kávéházat nem keresett fel. Otthon főzetett. Az utolsó időkben délelőtt thea, sonka-féle járta; ebédlése idejét 5 órára tette;

ebédje leves, zöldség, sült, kevés bor, teljes étvágygal, utánna kávé, esibuk. A jó konyhának nagy barátja volt. Theát Angliából, pástétomot Strassburgból hozatott. Süteményekkel a nők látták el. S aláírom, hogy bizonyos mértékig ingyenczedett. Negyvennyolcz nyarán megengedhettem magamnak azt a luxust, hogy a Pestre jött Brassait vendégemül hívjam, az Angol Királyné emeleti ebédlőjébe vitt, salátája drágább volt, mint sültje.

A lakás, a bútorzat fényűzését nem ismerte. A divánt csak gyengélkedése idején használta. Nélkülözhetetlen volt azonban a zongora, a fennálló íróasztal s a könyvtár-szekrény, asztalán a porcellán jegyző-tábla. Szobája bútorzatának dísz tárgyait, kézi-könyveit, az Encyclopediákat, Conversations-Lexiconokat, a világ minden nyelvének szótárait örökösei három kis kocsin szállították el, oda, hová könyvtárát már régen helyezte. Találtak egy tuezat esibukot, mire a napon üveggel szeretett rágyújtani. Miket nem találtak, botok, mert a százéves Brassai az aggok vezetőjét, a botot nem használta.

Ilyen volt otthon. Szerette, ha meglátogatták, szerette estvéit valamely ismerőse családjá körében tölteni; különösen azokkal a családokkal tartott ismeretséget, melyeknél zenére, duetre, quartetre számíthatott, mit magánál is gyakran rendezett. S valakinek, kinek játéka megtetszett, zongorát hozatott. Könnyen folyt vele a társalgás, ő mindenkinek Brassai bácsi, neki mindenki nagysád volt, a francia uram, asszonyom módjára.

Életrendje kiegészítő része volt a mozgás, a járás, a turistáskodás. Legalább ezer lépést minden nap! szokta mondani s ezt szobájában is kiszolgáltatta magának. Nem kötötte étkezés utánhoz, legalább a korábbi években nekem azt a megjegyzést tette, az állat is lefekve kérődzik. Az utolsó időben se hagyott fel az utazgatással, látogatásokat tett. Hogyha valamely világhírű zenészeti üstökös felénk közeledett, Pest, Bécs, Berlin neki semmi volt, az ismeretes. Gyakran kirándult Tordára, unoka-hugához. Szárnyrabocsátották, hogy Tordáig vasútra soha sem ült, félt a csuszamlós talajtól, az alagútaktól, s hogy az alagútakra azt mondta volna, hogy föld alá csak holta után kíván jutni. Megjárja ötletnek. De a ki annyit utazott, bizonyosan nem vallaná magáénak. Mint nem vállalta el utolsó betegségében Szabó Samuval szemben a szerzőséget arra a másik adomára, hogy száz forintot ketté osztott, neki indult a szélrózsa előre meg

nem határozott valamelyik irányának s mikor egyik zsebe kiürült, a másik zsebe tartalmával visszafordult. Csak annyi áll, hogy senkinek sem szólt, hogy indul és hova megy. Ha Tordáról indult, unoka-huga részére dísznövényeket indított, azzal jelezte, hol jár. Kérdem pár év előtt a dévai történelmi gyűlésen, honnan, hová Brassai bácsi? Pest felől, Borszék felé. Azután halljuk Borszéken, hogy visszavárják, mert mindent megjárta, csak a Gyilkos-tót nem, arra azt mondta, azért eljövök jövődőben.

Így jutott el Brassai századik évéhez. Egy folyvást szikár magas alak. ki nekünk soha ifjú nem volt. Már a harminczes évek végétől őszülő hajjal, szakállal ismertük. Mindvégig szabályos arc, mint a nálam meglevő legjobb ismert képe mutatja, már a nyolezvanas években magas homlokán két mély, halántékig nyuló redő, felette hátrasímtott nagy haj, szabályos szemöldök, alatta az átható kék szem, a mélyrelátás alig észrevehető hunyorításával, szabályos orr és ajak, mit bajusz és fodrokban leomló nagy szakáll árnyékol. Tükre egy eredeti embernek, tükre eleven lelkének, végtelen szívjóságának, kihez csak szeretettel, tisztelettel tudott mindenki közeledni. Koponyája egy antropológiai tünemény.

Végül a magyar lapokat, könyveket egymást felváltó tanulókkal olvastatta. Szemét a külföldi lapoknak tartotta fenn, milyenek a *Fliegende Blätter*, *Nineteent Century*, *Contemporary Review*, az angol *Athenaeum*, *New-World*, a *Revue des deux Mondes*, miket végig járatott.

Olvasott és dolgozott órákon át fennálló íróasztala mellett pongyolában, könnyedén fedett fővel. Cikkeit ez időből az Akadémia füzetei, a Magyar Polgár, Erdélyi Híradó, *Ellenzék*, *Kolozsvári Lapok*, az Erdélyi Múzeum kiadványai, a *Keresztény Magvető*, a *Család és Iskola* mutatják fel. Külön megjelent munkái: *Algebrai gyakorlatok* 1883-ban, mit a kormány iskolai tankönyvül fogadott el; *A mondat dualismusa* 1885; *A szórend és accentus* 1888; *Plutarchus vígasztaló levele, fordítás* 1892; *A módszerről* 1893-ban s a századik évében megjelent *Igazi positiv filozófiája*; s ide számítanak vallás-bölcseleti füzetei, milyenek: *Szózatok a jövő vallásáról* 1889; *Buddhismus*; *Jézus istenségéről* 1890; *Melyik az igazi tudomány*, *Egy új vallás* 1893-ból, mind a *Keresztény Magvetőben*. Mi mind arra mutat, hogy hosszú élete végén kedélyvilága a vallás és

böleselem feletti elmélkedésben találta gyönyörét. S hogy a régi megbízatásának is eleget tegyen, 1887-ben megtartotta az Akadémiánál Bolyai Farkas, a világhírű mathematicus felett emlékbeszédét.

Sok ember túléli magát. A középszerűség bizonyos időn túl nem bir maga iránt figyelmet kelteni. Brassai az idővel nőtt, szava, írása végül oraculumi kijelentés számba ment. Mint író kiváló figyelem, mint ember különös tisztelet tárgya maradt. Mert nem tudjuk, tudománya vagy szívjósága volt-e nagyobb, mindenki szeretettel közeledett feléje. A hatalmasoknak egész udvara van, ő nem dicselkedhetett befolyással, mégis még nyugalmazott állapotjában is mindenki sietett aggkorát kellemessé tenni.

Hogy mi egykori tanítványai, köztök magam is, az iskolai gondnokságban már kollégája, hogy kívántuk kényeztetni, szabadjon felhoznom, hogy az unitáriusok főtanácsi gyűlései alkalmával a közbeédek elsője a vallásé volt, a másodikat a tanügy nevére 1888-ban Brassai-közbeéd címén több éven át lefoglaltam s megnyitó felköszöntőmben Brassait házi-gazdakép mutattam be, mint a ki fizeti, utánvetve, azon írói tiszteletdíjából, melyeket neki köszönök.

De hogy a távolabbról jövő elismerések sorain haladjak: 1883 okt. 13-áról a Palermóban székelő Association des Italiens de Mérite, melynek Don Pedro brazíliai császár volt védnöke, tagjául választotta. Az Erdélyi Múzeum-Egyet 1883 decz. 15-éről megköszöni nagybeesű adományát, 1885 ápril 9-ki nagygyűlésén alelnöknek választja.

Következett az 1887-ki év, tanárságának s akadémiai tagságának ötvenéves s ha akkor már tudjuk, születésének 90 éves fordulója. Tanárságának félszázados fordulója emléket az unitáriusok képviselő-tanácsa, tanári kara üdvözölte. Az Akadémia ez év május 13-án a rendes tagok sorából a tiszteleti tagok sorába emelte. S tagságának ötvenéves fordulója alkalmából az Akadémia szeptember 6-áról egy üdvözlő íráttal tisztelte meg, mely Trefort elnök aláírásával többek közt így szólott:

„Ha van valaki e hazában, a ki első ifjúságától fogva nyolczvannolczadik évéig az iskolának, iradalomnak és tudománynak sikerrel áldozta életét, az bizonyára Nagyságod. Mint nevelő kezdette pályáját, mint collegiumi tanár folytatta s mint egyetemi tanár végezte be. Az ifjúságnak nemesak oktatója, hanem barátja és

vezére is volt, s nem egy tanár, tudós, író köszöni Nagyságod buzgalmának és útmutatásának pályáját. Tankönyvekkel lépett föl az irodalomban; majd az első magyar néplapot alapította és számos éveken át terjesztette az egyetlen magyar néplapban az ismereteket s ébresztett fogékonyságot a kor eszméi iránt. Összhangzatos műveltségre törekedve, foglalkozott a tudományok majd minden ágával, s éppen azért képes volt a mutatkozó szükség szerint a magyar tudományos irodalomnak nem egy hézagát pótolni úgy a matematikai és természeti, mint a philosophiai és nyelvészeti tudományok körében. A M. T. Akadémia Nagyságodnak számos munkáját, értekezését adta ki, mindig kiváló érdekléssel hallgatta felolvasásait, s két munkájának nyújtott koszorút: Logikájának és a Magyar mondat című értekezésének, ez alapvető munkának, a mely a magyar szókötés egyik legfontosabb kérdését tárgyalta, nagy sikerrel“.

„Nagyságodat az Isten nemcsak hosszú élettel áldotta meg, hanem a mi ennél több, lelki ifjúsággal, maig sem lankadó és munkás fogékonysággal a tudomány és művészet iránt. Adja Isten, hogy lelki ifjúsága mindvégig tartson, s a M. T. Akadémia még sokáig tisztelhesse Nagyságodat, a magyar tudományosság nesztorát“. Fogadja stb.

Hogy az elismeréseket folytassuk: az akkor keletkezett Erdélyi Irodalmi Társaság Kolozsvárt 1888 nov. 18-án tiszt. tagjának választotta. Az Akadémia 1890 május 16-ról üdvözölte életpályájának kilenczvenedik évét. Az Eötvös-alap országos tanítói egyesülete 1891 nov. 1-ről pártoló tagúl választotta. Az Akadémia milleniumi közgyűlése után tartott díszebéden, mint távollevő Nesztorát felköszöntötte. 1897 jan. 28-án a kir. M. Természettudományi Társulat félszázados évfordulója alkalmából félszázados tagságát üdvözölte. Ugyancsak 1897 márcz. 2-án az unitáriusok képviselő-tanácsa tanársága 60 éves fordulója alkalmából üdvözlő íráttal köszöntötte.

Így folyt le a páratlanul változatos, végtelenül csodás élet, 10—12 év multán új meg új pályára sodortatva, folyvást emelkedve, mit csakis e tüneményes lelki erő birt, soha egyensúlyt nem veszítve megfutni.

XII.

Utolsó nappjai következnek.

Mint egy diadalútról, bizonyos megelégedéssel beszéltünk eddigi életéről. Életének késő őszen rohamosan sárgúlnak életfája levelei.

Zichy Antal Széchenyi életíratában sajnálja, hogy e rendkívüli férfi utolsó napjairól naplót nem vezettek. A százévesek sem oly gyakori tünemények. Egy ily rendkívüli szív és agy mécsének utolsó lobbanása sem mindennapi.

Századik éve reggelét még egészségben érte meg. Őszfelé már gyengélkedni kezdett, de fenjárt. Kiütésekben szenvedett. Az 1897. újévet Kozma Ferencz tanfelügyelővel estve köszöntöttük, olvasva találtuk egy gyertya mellett s midőn a csekély világitásra megjegyzést tettünk: így szoktam, szükségem van a szememre, volt a felelet.

Mit sem sejtve folytatta munkásságát. Sietett Mathesisét bevégezni. Olvasta hírlapjait, s olvastatta a magyar lapokat. A tél folytán az iparos ifjak egyletében többen felolvasásokat tartottak. Az egyik felolvasónak, Kovács János tanárnak azt a megjegyzést teszi: hogy lehet egy füst alatt Széchenyiről és Kossuthról felolvasni. A másik felolvasó, dr. Lehman Róberttől felvilágosítást kért, hogy mit értett a szívességi váltó alatt. Váltóira gondolt, melyek a szívességi váltók igaz mintái maradnak. Márcz. 10-én jelent meg utolsó dolgozata az Ellenzékben, mi mint hattyúdala így hangzott:

T. Szerkesztő úr! Közelebbről az „Ellenzék“-nek egy elveszett darabja akadván a kezembe, megbotránkozással olvastam, hogy valaki a „bor természetéről“ ír. A terem és természet igék saját jelentései korában minden ember előtt ismeretes. A terem t. i. a növény élete kezdetét és gyarapodását jelentette, a mag elvetésétől fogva a gyümölcsözésig. A természet pedig, a termésnek mesterséges eszközlése földművelés, kertészkedés stb. által. Terem tehát a búza, rozs, szőlő, alma, kender stb. természetették mindezeket, de a bornak magva nincs, tehát nem is vethetik el, nem is nő, nem is bugyog ki a földből, nem is valami szervezeti élő test, annál fogva nem is teremhet és nem is természetethető. De kérdés hát, hogy mikép kell mondani helyesen. Erre már a magyar eredeti nyelvből nem lehet felelni abban az értelemben, mint a német „produciert“, mert a magyar nem produkálja, vagyis termeli, hanem csak „szűri“ a bort, a mi korántsem teszi azt, a mit a „produciert“. Dr. Brassai Sámuel.

Bórbaja, excemájához hólyagos küteg járult. Nem szokott feredni, adták tovább az emberek. Orvosa, dr. Brandt tanácsára a jobban ápolás érdekében a Vereskereszt-kórházba menésre határozta el magát, mit szintén orvosa vezetett. Mint minden útjára, vette táskáját, érték tárgyait bele esomagolva, s márcz. 27-én végső útjára megindult. Itt még fentjárt, fogadta látogatóit, e kertben megtette sétáját, vagy a szobában a szállóigévé vált 1200 lépését. Hubay Jenő Kolozsvárt járva, levitte hegedűjét, elhúzta kedvencz klasszikusait.

Husvét első napján, ápr. 18-án Kozmával ágyban találtuk. Ma gyengén érzem magam, szól. Hoztam egy Millenium történetét — vettem át a szót — bele írtam, hogy Brassai bácsi azzal ünnepelte, hogy kiadta Positiv filozofiáját, s hogy az Akadémia milleniumi lakomáján felköszöntette. E bevezetésre Brassai szelleme egész rugékonyságában megjelent, s a „vagyok“ témájára egész előadást tartott.

Betegsége máj. 25-én ágyba döntötte. Másnap sürgönyöztetett Tordára unokahugához, ki férjével Csegezi kir. táblabíróval megjelent. Beszélgetés folytán kifejtett a végrendelkezés gondolata, oly irányban, mit három nemes gondolkodás vezetett. Máj. 27-én, áldozó esütörtökön az unitárius egyház főbbjei megjelentek. 20—22,000 frtra rugó még meglevő vagyont, könyvtárát egyházának hagyományozta. Táskáját átadta, s rokonainak egy takarékpénztári könyvet adott át, utolsó eshetőségre.

Ugy látszik, mint böles, számolt az eshetőségekkel, bár szeretete hangoztatni: nem vagyok én beteg, csak elgyengültem. Jun. 3-án történt, a mikor születési éve felett való nyilatkozatával meglepte a világot. Annak előre boesátásával, hogy látogatásunk kezdetén álomból ébredve, mintegy álmát folytatólag kőkoporsókra kívánt minket emlékeztetni: átadom a szót Szabó Samu tanárnak, ki e jelenetet az Ellenzék jun. 15-ki számában így írta le:

A 100 éves Brassairól. Pünköst előtt pár nappal történt. Östi 5—6 óra közt Brassai bácsit látogattam meg, a Vörös kereszt-egylet külmagyar-utczai kórházában. Kevés idővel utánam érkezett Kőváry László, ki az ágy jobb felén foglalt helyet, én balfelőlről vezettem a társalgást.

Egyszer Kőváry felé fordítja fejét s ezt kérdi tőle: Melyik idősebb? maga-e vagy Szabó? „Oh! feleli Kőváry, — én sokkal idősebb vagyok; már 78 éves.“ „Én pedig — mondám — 68. De hát Brassai bácsi meg tudja-e mondani, mikor született?“

Meg én! 1797-ben. — Melyik hónapban?

Hát júniusban. Ezt a szót többször megkérdeztük, mert először nem lehetett tisztán érteni, júliust akar-e mondani vagy júniust.

Melyik napon? kérdém hirtelen, hogy az érdekes adatot el ne szalaszszuk, melyről ily határozottsággal most nyilatkozott az öreg először. Ezt a feleletet kaptuk:

A közepén! „Igen a közepén: de melyik nap az a közepe?“ Ekkor már neheztelés formán nagyobb kiáltott a rendesnél: Hát mi lehessen egyéb a közepe: mint 15!

Meg van-e ez valahol írva? — kérdeztem végre.

Meg volt egy kalendáriumban, de azt elvitte valaki tőlem!

Ez Brassai bácsi 100 esztendő voltának igaz története, mely a mai napot igaz tisztelőire nézve — és ki ne lenne az? — országos ünnepé teszi.

Nehezen gyógyuló bőrbajban szenved már „kendernyövé“ óta, miként egyszer tréfásan megállapítottuk, mely még fiatalabb legényt is próbára tenne. Adja Isten, hogy azt a páratlan életkort, ily páratlan lelki épiséggel, melyre a tudományos világban alig van példa, — még ha lassacskán is kiépülvén, évekkal toldja meg, hazája dicsőségére és örömére! Szabó Sámuel.

Hogy a jelenetet folytassam: Meglepetésünkből magunkhoz térve, mondom:

Hiszen Brassai bácsi az Akadémia Almanachja szerint 1800. február 13-án született. Van abba az Almanachba több hibás bejegyzés is, vágott mintegy visszaútasítólag közbe. Bizony igaza lehet Brassai bácsi, felelém, mert az én születésem idejét is hibásan hagyom az Almanachban. E szerint az én chemia tanárom is túléli a száz évet, mint Chevreux, folytatám. Chevreul! igazította helyre, ismertem, egy előadását meghalgattam, folytatá. De hát miért nem mondta eddig Brassai bácsi? Nem láttam szükségesnek.

Hogy emlékező tehetségét próbára tegyem, legrégibb előttem ismert dolgokra veztettem figyelmét. Iratják velem a kolozsvári turistika emlékiratát a tornavívoda jubiliumára, bele írtam, hogyan csáklázott Brassai bácsi a dámákkal, folytattam, csáklázást mondvá, mint akkor neveztek. Koresolyáztam, nem csákláztam, vágott közbe; pedig ennek hatvan esztendeje. Zenéről lévén szó: még lesz idő, hogy le fog szidni Brassai bácsi a pesti redutban, hogy nem tapsolok nem tudom miféle quartetnek. A Beeher quartetnek! igazította helyre. Pedig ennek is van vagy negyven éve. Szerintem, ez egy ép emlékező tehetség vissza gondolása volt, mely mint később is láttuk, multjával kezdett foglalkozni.

A különös jelenet hatása alatt, mint csakhamar a fővárosi lapok is hozták, a következő sorokat intéztem Szily Kálmán miniszteri tanácsoshoz, a magyar tudományos akadémia főtitkárához: „Méltóságos főtitkár úr! Mint Brassai Sámuel legöregebb tanítványa kötelességemnek érzem jelteni, hogy Brassai tegnap megezáfolta előttünk az akadémia Almanachjának azt a tételét, hogy 1800. febr. 13-án született. Tegnap kérdezte korunkat s arra kétszer ismételte, hogy 1797. június 15-én született. Pozitív tudja apja följegyzéséből, a mi nála azonban elkallódott. Tisztelettel stb. Kolozsvárt június 4.“ (És nem 10, mint a lapok hozták.) Mire Szily főtitkár június 6-áról a következő sorokban válaszolt. „Tisztelt tagtársam! F. hó 4-én kelt becses levelére válaszolva, szerenésém van értesíteni, hogy Brassai Sámuel úr és az ön születésére vonatkozó helyesbítéseket előjegyeztettem. Vajha nestorunk százéves születésnapját egészségben jóval túlélhetné“, stb.

Ugyanarról a napról jelentést tettem dr. Wlassics Gyula kultusz miniszternek is. Mintegy jótállni akarva hitelességeért, hogy ha talán a lapokba kerül.

Pár napra pünköszt alkalmából többen voltak nálam, köztök Kuzskó István a 48-as múzeum őre, az Ellenzék dolgozó társa, beszéltem a jelenetet. Nyilvánosságra hozhatom? szolt Kuzskó. Legyen, volt feleletem, de nevem említése nélkül. Másnap megjelent az Ellenzékben. Volt nagy meglepetés. A fővárosi lapok utánnymatták Brassai betegeskedésének s száz éves korának híre az érdeklődést Brassaira terelte. Öregebb ismerősei hitelt adtak, voltak, kik a kútfőt nem ismerve kétség alá vonták. A gróf Bethlenek az Ellenzék 150-ik számában a száz évenség mellett foglaltak állást. Mig végre én „A százéves Brassainál,“ Szabó Samu „A százéves Brassairól“ ezim alatt, ugyanazon számban, a nélkül, hogy egymás gondolatáról tudunk volna, Brassai jun. 3-án tett nyilatkozatát, egymásra hivatkozva, az Ellenzék jun. 15-kére megjelenő számában, mint fenneb elbeszéltem, kiadtuk, s a felelősséget elvállaltuk.

S nem látom feleslegesnek felemlíteni, hogy a kétkedők egyikétől az Ellenzéktől visszautasított tagadás a Magyar Hirlap június 15-iki számában csakugyan megjelent, de Szilágyi Sándor szóbeli megerősítő nyilatkozatára a M. Hirlap „Brassai mégis csak százéves“ felíráttal június 17-ki számában állásponjtját feladta.

Hónapok óta foly e nyilatkozat kritikája, három parochia anyakönyv kivonata fekszik előttem, s végeredménykép megtudtuk, hogy maga Brassai is nyomozta születését, s hogy anyakönyvből születése helyét, születése vagy keresztelési idejét ki nem mutathatjuk.

Eredetére nézve az a páratlan eset adta elő magát, hogy a mult század hatvanas éveiben, Kolozsvárt is Toroczkón is kereszteltek Brassai Sámuel. Toroczkón 1764. szept. 30-án, Kolozsvárt 1769. febr. 25-én. A kolozsvári Samu atyja Mihály, az ötvös, mert egy más Brassai Mihály is él, ki kötélverő. A toroczkai Samu atyja János, ki 1758-ban nősült, vette Veress Ilonát, a nagyatyja szintén János, ki 1757-ben halt el, ki lutheranus et adventus-nak van bejegyezve.

Apának e szerint két Sámuel is kínálkozik. Azonban az anyakönyvekben egyiknek sem jegyzik az utódát. Az elesett fonalat Toroczkó veszi fel, elmondja, hogy az apa 1789—99-ben toroczkai rektor. A toroczkó-szentgyörgyi anyakönyv folytatja azzal a bejegyzéssel, hogy 1794-ben nőül vette Konez Krisztinát, az ottani pap leányát. Brassai ezen szülőktől született. S mert sem Kolozsvárt, sem Toroczkón, sem T.-Szentgyörgyön bevezetve nincs, ő maga pedig 1797. jun. 15-ét nyilvánította születési évének és napjának, ez idő szerint hitelesebb adattal nem rendelkezünk.

Valamint az is kiderült, hogy a Brassai W., mit most a kilenczvenes években Toroczkó-Szentgyörgyről hoztak forgalomba, s szóhagyomány útján Wervetz vagy Welmesre egészítették ki, a három anyakönyv közül egyik név mellett sem fordul elő.

Igy jutottunk Brassai születésének százéves fordulójához. A nélkül, hogy betegünknek sejtelve is lett volna, hogy a nemzet nyilatkozatát örömmel fogadta, s üdvözölni készül.

KÖVÁRY LÁSZLÓ.

Irodalmi Szemle.

Magyarország archaeológiája.

Irta *Pulszky Ferencz*. I. kötet 99 tábla 122 szögrajzzal, II. köt. 75 táblával 156 rajzzal. Budapest, Pallas-társulat 1897. A két kötet ára fűzve 16 frt, díszes félbörkötésben 20 frt.

Külföldön is számot tevő irodalmi jelenségként üdvözölnék a Pulszkyéhoz hasonló munkát. Hát még nálunk, a hol — különösen az ősrégészet rendszeres kézi könyvét — rég teljesen nélkülözte a nagyközönség s a szakemberre is nehezen hozzá férhető anyagként szét-szóródtak az utolsó negyedszázad sűrű publicationoi! Pulszky Ferencz, a kinek sokoldalú tudása, éleslátása a hazai régészet csaknem minden ágában termékenyítőleg munkált, a ki a n. múzeum igazgatójaként állása sulyával, politikai nagy befolyásával a régészeti tudomány népszerűsítésére s a hazai ásatások rendszeresítésére egymaga többet tett, mint szaktársai összevéve, valóban leghívatottabbnak is érezhette volna magát egy rendszeres régészeti tanköny megszerkesztésére. Csakhogy a Semsey-pályázat aránytalansága túlhaladta még az ő óriási munkerejét is, s a pályázati buzdítás életének végszakában következvén be, az óriás feladat egységes megoldása neki sem sikerülhetett.

De Pulszky nagy munkája a bevezetlenség nyomaival is gazdag adattár a hazai történelem és régészet munkásaira és kedvelőire egyaránt. Különösen az első kötet s a II. kötet első fele, vagyis a honfoglalásig terjedő fejezetben hosszú életének bő tapasztalatait és sokágú irodalmi munkásságának kincseit hagyta örökül reánk. Hisz az ősrégészet *alapvetőjét*, rendszerbe *foglalóját* benne tekinthetjük. Mi volt az ősrégészet az ő fellépése előtt? Nehány lelkes gyűjtő, kutató dilettanszkodása, a kiknek Rómer Floris Műrégészeti Kalauza (1866.) képezte összes táplálékát.

Hazai régészetünk eme lánglelkű apostolával vállvetve hozta létre Pulszky F. 1877-ben a VIII. ősembertani és authropologiai congresszust Budapesten, s ennek Compte Rendujében szűrték át tudományos igazságokká az addig kevés rendszerességgel és nem valami nagy mélységgel nyilvánosságra került jelentések ingadozó adatait. A palaeolith (őskőkori) ember kérdését hazánkra elejtve, ekkor állapították meg, hogy legrégebb

mívelődéstörténelmünk az u. n. neolith vagyis új kőkorral veszi kezdetét. És Pulszky Ferencz éles látása ekkor ismerte fel a hazánkból még külföldre is feltűnő nagy számban szétszóródott rézeszközök formájában, technicájában, ornamenticájában mutatkozó önállóságot. Így fejtette ki *rézkori elméletét*, melynek 1884-ben *Much Máté* bécsi régész is szószólójává szegődött, mely tan hova tovább mint több tért hódít Európaszerte. A rézszekerczéknek a kőkori fejszékre emlékeztető formájában, a díszítés, a bronzkorban fellépő *fibula* s a vaskorral beköszöntő *csatt* teljes *hiányában* képezik ma mindenfelé a külön *rézkor* fő ismeretető jeleit.

A bronzkort jobbadán *Hampel József* alapvető munkája nyomán tárgyalja, bemutatva, hogy itt is a bronzöntés feltalálása daczára a rézkori lapos vésők mintáját követő peremes vésők után lépett fel a tokos véső egyenesvonalú díszítésével s hogy a háromlélű törből fejlődött ki a fűzfalevéllalakú *kard* is, melynek markolatát kezdetben rászögezték, majd tövisnyulvánnyal feltűzték s végül ráöntve a lehető legváltozatosabb spirális és kördíszítéssel halmozták tele. A perczolás, a spirális, meander vonaldísz a *véső*, *körző*, *vonalzó* (Rastriermesser) biztos használatára utalják a bronzkor tanúlmányozóit. A bronzkor virágzása tetőpontján hozták ke a dunántúli galaták hazánk északi és keleti vidékére, körülbelül a Kr. e. VI. században a kengyeles *fibulában*, *trébelt övben* sallangdíszben jelentkező hallstadi culturát, melyet Augustus pannoniai hódításaival Kr. e. 8 körül a *La Tene* cultura s a vas alkalmazása váltott fel.

Pulszky a rómaiak germaniai és daciai culturájának jellemzőbb mutatónyaival fejezi be első kötetét s a II. kötetet az általa nagy előszeretettel cultivált népvándorlások emlékeinek chronologiai és művelődéstörténeti méltatásával vezeti be.

Itt ismét elemében láthatjuk Pulszkyt, a ki a népvándorlásokor műveltségét Henszelman Imrével legelőször tisztázta nálunk. Így az *osztropataki* (Sárosm.) kettős kincsletben sikerült megállapítani annak a mixhellen kulturának termékeit, mely a *Meotis* tó (Azovi t.) a *Pontus Euxinus* parti görög gyarmatokból terjedt a szomszédos germán törzsek közé s *Herennia Etruscilla* 249—252-beli aranyérme szerint annak a *Decius* császárnak zivataros uralmára utal, ki alatt *Dacia* végső élethalál tusáját vívta s a ki a góthoktól megveretve *Abriциumnál Thraciában* elveszett. *Osztropataki* kincsünk tán épen hadizsákmányként került ide a sárosmegyei Kárpátok alá. A rómaiak visszazorítása után a vizigóthok fészkeltek be magukat 375-ig Dáciába, s ezen korból örököltük a szilágysomlyai két (t. i. az 1797. aug. 3. és 1889 ápril 20.) aranykincset is. Ennek ékszerait a germán népvándorlási sirokban előforduló rekesztövösség és gránátdísz tüntetik ki. A *góthok* a III. századra átmenőleg mind kiméletlenebbül zaklatták *Dáciát* s a római légiók kiszorítása után 270-ben Aurelianus szerződésileg átengedte e tartományt a vizigóthoknak, a kiket *Valens* 375-ben a hunok elől

Moesiába és Pannoniába telepített. Ilyenformán 375 előtt áshatták el a *szilágysomlyai* kincset is. Erre utal a kincs 14 aranymedaillonja *Constantinus, Valentinianus, Valens, Gratianus* idejéből, kik a góthokkal többször hadakoztak. Így Valens 367-ben (midőn Gratianust épen társceszárául fogadta) békét kötött velök s nem lehetetlen, hogy *ennek ajándékaul készült a kincs* is, jóllehet azt *Hampel József* nagy tanulmánya barbárkészítménynek nyilvánítja. A nagymihályi (Ungmegeye) *nicolo*-fibula többszörös gránát és smaragd foglalata, a *sáromberki* (Marostordam.) *cicada fibula* gránát berakata s különösen a *bodzai szorosban* 1787 augusztusában (Krasznánál) napfényre került 15 drb sirmiumi (Mitrovicz) pénzverőben *Valentinianus; Valens* és *Gratianus* császárok ajándékaul készült aranyrúd, úgyszintén az 1837-ben a Bodzaszoros külső *kijáratánál, Pietrosnál* talált 20 kgr. hirneves kincs tartja fenn még a Dnyeszter Dnjeper Duna torkolatánál 3 törzsre vált góthok pompaszerezetét. A Nagyszentmiklóson 1799. felmerült aranykincset már nem egészen joggal tanulmányozta Pulszky Attila kincstárába s minősíti a 375—453 közti hunkorszak hagyatékául. *Attila* birodalmának szétbomlásával a gepidák, kik addig az *ostrogóthokkal* együtt a hun uralom alá tartoztak, Dáciát Gepidia néven vették birtokukba. Fényűzésük s fejlett műizlésük fényes bizonyítékát birjuk a Kolozsvár tőzsomszedságában Apahidánál a vasúti kavicsbányában 1889. júliusában felmerült s a kolozsvári múzeumot díszítő kincsből. Ennek különösen aranycsüngői, bachans nőkkel díszített két ezüst korsója *I. Childerich* frank király 484-beli sirleletének meglepő párját képezik; egyuttal igazolva azt is, hogy a barbár udvaroknál (mint épen az apahidai *Omharus* fejedelelemnél, kinek névbetűs gyűrűje is megkerült) az *ötvös* ipar, a classikus minták és kelet hagyományainak mellőzésével önállóan is virágzott. *Pipe* és *Magyar-Bénye* (Kisküküllőm.), valamint a baranyamegyei *Bélye*, a Kalocsa melletti *Bakod* pusztá aranykarpereceinek gránátos rekesztővössége és keretdísze képviselik még e korszak műizlését.

De 566-ban a *longobárdok* törtek északról a gepidákra, a kiket a keletről beözönlött avarok segítségével le is győztek. A longobárdok alig két év múltán *Italia* felé vándorolván, az avarok vették birtokukba a gepidák földjét egészen a VIII. századig. Az úgynevezett *merovingi* hosszú ruhakapcsok, a széles övkapcsok, lapos mellédszek uralkodnak a kunágotai, szentendrei, ozorai sirleletekben, a *mezőberényi* aranykincsen stb. Ide sorolhatók a *N.-Várad, Medgyes, Pipe*, a hunyadmegyei *Cserbel* határán talált *kigyófejes* karvédők is. A fegyveres házi szerszám a rájuk utaló leletekben igen ritka. A VIII. IX. század emlékekben szintén szegény s csak a magyar vezérek kora kezd gazdagabbnak mutatkozni, habár motívumokban annál fogyatékosabb, mint-hogy a *magyarnál a képzőművészeti* érzék soha sem uralkodott. A népvándorlás idején hazánkban megfordult germán népek itt felsorolt emlékeinek chronologiai méltatását is Pulszky kezdeményezte volt az Akadémiában s az ő példáján felbuzdultak s főleg *Hampel József* újabb

monographiai segítségével, a német- és franciaországi leletekkel való összehasonlítás és kiegészítés munkája most az érdeklődő műkedvelőkre is feletébb meg van könnyítve.

Pulszky II. kötetének a honfoglalás utáni fejezetei (Műtörténelmi tanulmányok Szt. Istvántól II. Józsefíg) adatbőségük daczára teljesen kikerített összefüggő egészet nem képeznek. Pulszky hanyatló életerejének fellobbanásai erre a nehéz feladatra elégtelenek valának, nem vala már alkalmas s könyve olvasásakor szinte érezzük, hogyan ejtette ki kezéből apránkint a kutatások vezérfonalát.

A Semsey-pályadíjat nem nyerhette meg tehát Pulszky könyve, a mint hogy arra vállalkozót ezután még kevésbé remélhetünk, de ennek a pályahírdetésnek köszönhetjük, hogy Pulszky Ferencz elszánta magát sokágú tanulmányainak rendezésére. A rövid idő s lankadó munkaképessége ugyan e nagy conceptio kivitelét megfélelegesíték; de könyvét bevégzetlensége daczára is haszonnal forgathatja mindenki s legkivált az ósrégészet és népvárdorlás kor kedvelői.

A qualitativ érzelmek psychológiája.

Irtta *dr. Székely György*, a sárospataki akadémián a bölcsészet és aesthetika ny. r. tanára. Sárospatak, 1896. Ára 2 korona. 169 l.

Az előttünk fekvő könyv a millenniumi könyvek, még pedig a jobbak közé tartozik. Szerző a „még jórészt parlagon heverő philosophiai irodalmunk műveléséhez“ akart hozzájárulni e művével.

A magyar bölcsélet általában idegen csapásokon, külföldi nyomokon jár. Megelégszik azzal, hogy a nevezetesebb külföldi rendszerekkel és elméletekkel megismerkedik s irodalmunkban meghonosítani, terjeszteni törekszik. Csak lépést tart, de néha mégis el-elmaradoz. Ilyen körülmények között azt kívánni egy magyar philosophustól, hogy a tudományt előbbre vigye, legalább is túlságos magas követelmény, a mely nem igen számol a mi tényleges állapotainkkal. Lejjebb kell tehát szállítanunk a követelményeket, s egy alsóbb és a mi mai tudományos állapotainkhoz jobban alkalmazkodó kritikai mértéket kell alkalmaznunk. Ez a mérték az, hogy áttanulmányozta, megértette-e az író a tárgyához tartozó irodalmat s az eredményeket megfelelő formába öntve rendszeresen össze tudta-e foglalni? Ezt a szerényebb, de igazságosabb mértéket alkalmazva, a kérdés első felére nyugodtan lehet igennel felelni. Szerző ismeri a kérdésébe vágó nyugoti irodalom legnagyobb részét; szorgalmasan tanul és szorgalmasan értékesíti a tanúkat.

A kérdés második felére a felelet már nem lehet teljesen igenlő. Gondosabb, elmélyedőbb, hosszú évekre kiterjedő foglalkozás tárgyával tisztább, világosabb, áttekinthetőbb rendszert eredményezett volna, Persze

ez egy kissé nehéz dolog. Nehéz különösen az érzelmeknél. Hiszen a lelki életnek épen e nyilvánulatai a legismeretlenebbek. Az érzelmek esőndes és titokzatos világa homályos mélységekbe veszett, azoknak eredete, kapcsolódásai többé-kevésbé az elmélkedésbe vesznek el, a fejlődés fokozatai és átmenetei finom árnyalatokat mutatnak úgy, hogy e titokkal teljes területnek kimérése, osztályozása a legnagyobb nehézségekkel találkozunk.

A kvalitatív érzelmek e monographiája három fejezetre oszlik. I. Az érzelmek és képzet egymáshoz való viszonya. 4—53 l. II. Az érzelmek specialis törvényei. 54—95 l. III. A kvalitatív érzelmek. 96—169 l. Az első fejezetet egy három lapra terjedő bevezetés előzi meg. A mint látszik, a két első fejezet nem szorosan a címbeu megjelölt tárgygyal foglalkozik. A tulajdonképeni tárgynak a könyvnek csak egy harmada jutott.

A bevezetésben a lelki tehetségek hármias felosztását Rousseauk tulajdonítja s azt állítja, hogy az ő példája után vált e felosztás általánossá. Hogy mennyiben helyes ez az állítás, nem tudom egészen ellenőrizni. De e felosztásra vezető csirákat megtalálom már Burke-nél és Home-nál, aztán a németek közül Mendelssohnál, a ki a harmadik tehetséget *Billigungsvermögen*-nek nevezi, mi azonos a Kant *Lust- und Unlustgefühl*-jével (L. Athenaeum VI. 1. 2. sz. *Az érdeknélküli tettség tana Kant előtt*). A hármias felosztás általánossá válását inkább Kanttól számítanám.

A két első fejezettel, mint szorosan véve a tárgyhoz nem tartozókkal, nem foglalkozom.

A harmadik fejezet az érzelmek fölosztásával kezdődik. Itt már sok tárgyi nehézséggel találkozunk. Szerző az osztályozásnak nem tulajdonít fontosságot, de azért egy szokásos felosztást elfogad s így tárgyalja az érzelmeket. Az érzeteket követő érzelmek az *érzékiek*, a képzeteket követők a „magasabb“ érzelmek. A „magasabb“ érzelmek megint *formális* vagy *vonatkozási* érzelmek, melyeknek tartalmát a képzeteknek pusztja formája, egymáshoz való vonatkozása adja meg és *qualitatív* vagy *tartalmi* érzelmek, melyeket a képzetek tartalma, minősége feltételez.

Ezután, mint kvalitatív érzelmeket sorban tárgyalja az *autopathikus*, *egoistikus*, *sympathikus*, szorosabb értelemben vett *erkölcsi*, *valóságos*, *aesthetikai* és *értelmi* vagy *logikai* érzelmeket. Az autopathikus érzelmek azok, a melyek az ember testi jól vagy rosszullétére vonatkoznak s ezért ösztönökkel is társulnak; pl. a fizikai fájdalom minden faja, éhség, szomjúság, jóllakás érzelmei. Ámde ezek érzéki érzelmek; hogyan kerülnek hát a kvalitatív érzelmek közé? Az egoistikus érzelmek vajjon nem vezethetők-e vissza az autopathikusokra? Vajjon tekinthetők-e önállóknak? Aztán a sympathikus érzelmek, melyeknél mások öröme és fájdalma a saját magunk örömének és fájdalmának forrásává lesz, nem tekinthetők-e autopathikusoknak, vagy aesthetikaiak-

nak? Vagy nem vezethetők-e legalább vissza ezekre? Mindezek még megoldatlan kérdések, melyekről értesíteni kell s melyekkel a lélek fejlődéstanának foglalkoznia kell.

A szorosabb értelemben vett erkölcsi érzelmek, melyeknek tárgyalása nem elég kimerítő, rendkívül bonyolult természetűek. Sok a közös vonásuk a vallási és esztetikai érzelmekkel; de talán épen annyi az eltérő is. Itt a párhuzam nagyon kínálkozik s eredményesebben ki lehetett volna használni az alkalmat. Az erkölcsi érzelmek eredetének magyarázatát Bain szerint adja, de nem kimerítően s a fejlődés utolsó fokáig nem kíséri, hol az érzelem erkölcsi itéletté formálódik, tisztul, kristályosul s hol a lélektan az etikába megy át.

A vallásos érzelmek eredetének tárgyalása megfelelő. A vallásos érzelmek fejlődésének utolsó phasisa az, melyben a csak homályos vágyként és sejtelemként élő érzelem a vallásos hit, remény és szeretet eleven erőivé domborul ki. Ez a pont, melynél a lélektan a theológiával érintkezik, nincs megközelítve.

Tüzetesebb fejtegetések tárgyává tette szerző az esztetikai érzelmeket. Itt az irodalom is bővebben folyó forrást nyújtott. Az intellektualis, erkölcsi és vallásos érzelmek fejtegetése körül még nem történt annyi. A szín- és hangérzetek nyomában járó érzelmek alsóbbrendű qualitativ érzelmek. Ezek tehát az alanyra ható érzéki ingert feltételeznek, de érzéki ösztönökkel nem társulnak. De itt nemcsak a képzeteknek a tartalma, hanem azoknak vonatkozásai és alakja is tekintetbe jönnek. Így ez érzelmek nem tisztán qualitativ természetűek. Az esztetikai érzelem nagyon sok tényező resultánsa. E resultánst nemcsak az alak által keltett tetszés adja, hanem hozzájárul a tartalom is. Ezek után nem értem, ha szerző a 88. lapon elemi esztetikai érzelmekről beszél. Ha a szín- és hangérzetek nyomában járó érzelmeket érti ezeken, ám legyen, de a például felhozott két hang dissonantiájának érzelmé már nem elemi, nem egyszerű, mert az a két hang érzelméből keletkezett, olvadt össze. Az esztetikai érzelem számos tényező eredménye: egész érzelem-csoportok, vegyületek és keveredések fűződnek egygyé egy mű szemlélésénél. Szerző maga is mondja egészen más összefüggésben (II. 14. §.), hogy a műrepek hatása összetett: alak, szín, rhythmus, hang és tartalom hatása összpontosulnak s együtt létesítik az összetett természetű esztetikai örömet. Sőt vallásos, erkölcsi és intellektualis képzetek nyomán fakadó érzelmek is helyet foglalhatnak ez esztetikai érzelem egészében. Így aztán ezek a vegyült, kevert, összetett esztetikai érzelmek nem tisztán qualitativ természetűek, melyek a képzetek tartalmához fűződnek, hanem egyúttal formalis természetűek is, minthogy a képzetek egymáshoz való viszonyán is alapulnak, a mint megint más vonatkozásban a 15. §. végén szerző kifejti. Vischer Róbert *Über das optische Formgefühl* cz. munkájában az esztetikai érzelem eredetét kutatva épen a szemnek és fülnek physiologiai sajátóságaira utal. Az esztetikai érzelmeknek e complicált, sokszorosan összetett termé-

szetéből következik az a felfogás, a mely a merev formalismust elveti, illetőleg az ú. n. *Inhalts- und Einfühlungsästhetik*-kel egészíti ki s ebből következik pl. Schiller felfogása, a ki a szépnak hatásától várja az emberi természet minden oldalú, harmonikus kimívelését. Hogy e kérdések természetes összefüggésükből kiszakítva részben a 15. §-ban vannak tárgyalva, az a rendszer rovására megy.

Szerző a komikum érzelmeinek külön §-t szentel. Hasonló joggal a szép többi módosulásai, a fenséges, tragikum, rút, a humoristicum érzelmeinek is külön fejezeteket kellett volna szentelnie. E systematikai fogatkozásai mellett is ez a legjobb legkimerítőbb része a III. fejezetnek.

Az intellectualis érzelmekkel kissé felületesen bánik el. Ezek irányítják, vezetik a tudományos vizsgálódást, a hypothesiseket. Mint intuitiók világítanak a végső kérdések kutatásánál, hol az értelem feleletet adni már nem bír. Kiterjedhetett volna bővebben arra, hogy ez a gondolkodásnak egy segéde, egy faja, a mely nem ad világos ismeret, hanem a tárgyat csak az általános benyomása szerint fogja fel. A nők és az éretlenebb ifjúság ismeretének igen sok eleme ilyen érzelmi természetű, ámbár bizonyos meglevő képzeteket feltételez. Példa rá, mikor az igazságot csak érezzük, de tisztán és világosan sem felfogni, sem kifejtetni nem tudjuk; vagy két dolog közti különbséget érezzük, de a megkülönböztető jegyekről nem tudunk számot adni magunknak. Vagy isten, lélek, halhatatlanság létéről egyénileg meg vagyunk győződve, attól teljesen áthatva, miként Berzsenyi fenséges ódájában kifejezi, de bizonyítani elmélkedve nem tudjuk. Az ilyen érzelmekben ismereti elemek vannak, miként szerző is mondja: „az érzelem (s kiváltkép az intellectualis) nem egyéb, mint homályosabb, zavarosabb megismerés“ (6. l.).

Ezzel be is fejezhetném ismertetésemet. Azonban meg kell még említenem, hogy a könyvben van nyomda-hiba bőven s az idézetek nem elég pontosak. Nyelve elég magyaros, csupán néhány gondatlanabb kifejezésre bukkantam: 5. l. többé szétbonthatatlan e h. többé szét nem bontható; 196. l. magát el nem tudó tőkélés e h. magát eltökélni nem tudás; 29. l. vajjon nem gondolhatnánk-e, hogy . . ., 56. l. meghatározhatnánk az érzelmeket, a tárgyas ragozás helyett; 166. l. ha logikailag minden egyezik és *pászol*; utóbbi kissé köznapi.

Ha már összefoglaljuk megjegyzéseinket, általában a világos, áttekinthető rendszer hiányát kell constatálnunk; másfelől pedig az egyes fejtegetéseken belül a dolgok benső kapcsolatának, egymásból következésének a hiányát, a mi a megértés és a fogalomszerzés munkáját késlelteti, nehezíti. Különben a könyv irodalmunkban hézagot pótol s a szorgalmas szerző már azzal is érdemeket szerzett, hogy ilyen nálunk elhagyatott mezőkre terelte tanulmányait. Olyanok, a kik nem teljesen járatlanok a bölcsélet és vidékén, haszonnal forgathatják szerző könyvét, kinek szorgalmától, tehetségétől és kitartásától még sokat várhatunk.

Dr. Gál Kelemen.

„A törökök a VI. században“.

E cím alatt Bury tanár is hozzászól az *English Historical Review* júliusi számában Parkernek az ugyanazon folyóiratban megjelent és az *Erdélyi Múzeum* idei kötetének 131. lapján ismertetett értekezéséhez; fejtegetéseinek veleje röviden a következőkben foglalható egybe.

Szerinte már De Guignes és Gibbon tanítottak meg arra — helyesen vagy helytelenül — hogy a török faj a sinai írónál említett „hiung-nu“ népesalád egy ága, hogy továbbá a hatodik század első felében vették föl a „török“ nevet és hogy végre 543 körül lerázták nyakukról a francia írónál „geougen“-nek nevezett nép igáját. Parker ezt még fényesebben bizonyította be sinai forrásokból. Érdeme továbbá az is, hogy kimutatta, miszerint a sinai írónál említett „arany hegy“-et (Kin-Sán), hol Tumen, a „geougen“ nép legyőzője és Mukán, az ephthaliták ostroma uralkodtak, a mai napság „Kán-Szuh“ néven ismeretes sinai provinciában vagy legalább ennek határán kell keresnünk (tehát a Hoang-ho folyam eredeténél), semmi esetre sem pedig az Irtsi folyamánál az Altai hegységben, hova Rémusat és De Guignes óta helyezik azt tévedésből az írók. A tévedés onnan eredt, hogy a sinaiak az Altai hegységet is „Arany hegy“-nek nevezték. Tehát a Menander említette Ektag (nem Aktag) és Ektel (Ἐκτάγ, Ἐκτέλ) két különböző hegyet jelent.

Tudjuk továbbá azt is, hogy a Menandernél az 568. évi követjárás történetében említett hatalmas török khán (Dizabul, vagy Dilzibil vagy Silzibil Menandernél; Suidasnál pedig Silxiboulos) az Ektag tövében székelt, hogy birodalma négy „hegemoniá“-ra vala osztva és hogy ő volt az a khán, ki legyőzte az ephthalitákat. Másrészt a sinai történetírók a már említett Mukán nevű szintén hatalmas török fejedelemről szintén azt jegyezték föl, hogy egy „Arany-hegy“ nevű hegységnél lakott, hogy az ő nagy birodalma szintén négy részre volt fölosztva — de talán csak utódai alatt — s hogy ő igazta le a „yep-t'at“ nevű népet, mely nevet maga Parker is minden habozás nélkül az „abdeli“ névvel azonosít, az abdeli alatt pedig az ephthaliták értendők. Ergo eddig azt hitték, hogy Mukán és Dilzibil egy és ugyanazon személy volt, épúgy, mint az Ektag és Ektel egy és ugyanazon hegy, a mi ellen azonban mind Parker, mind Bury óvást emelnek. Szerintük Dilzibil és Mukán két különböző egyén voltak, kik azonban valószínűleg egyesült erővel verték le az ephthalitákat.

Csakis így érthető meg azután a szintén Menandernél elbeszélte 576-diki követjárás története. Tiberius császár ugyanis ezen évben követséget küldött Dilzibil khánhoz, de ez a követség megérkezése idején éppen ravatalán feküdt. Fia Turxanth a temetés végeztével elfogadta a követséget és odább küldte őket Ázsia belsejébe rokonához „Tardori“ khánhoz, ki az „Ektel“-nál lakott, „mi Arany hegyet jelent“, teszi

hozzá a byzáncei író. A követséget tehát az Ektagtól az Ektelhez igazították.

Bury továbbá kritizálja a Theophylactus Simocotta-nál elbeszéli 598. évi török követség történetét Mauricius császárhoz, kit több chronologiai botlással gyanúsít, de csak óvatosan tapogatódzik s a további kutatástól várja el a kérdés eldöntését. Theophylactus mindenekelőtt is az akkor uralkodó török khánról állítja, hogy ő volt az, ki megsemmisítette az ephthaliták hatalmát, pedig Menander szerint Dilzibil volt az, a Sinai források szerint pedig Mukán. A khán nevét nem ismerjük, csak czímét: „a hét nemzet ura és a hét éghajlat kormányzója“. A Theophylactusnál említett csatát Ikarnál — Bury úgy kombinál a sinai forrásokból — 581-ben vívták, vagy nemsokára e dátum után.

Részletekbe bocsátkozva már most, Bury véleményében az „Ektel“ név valószínűleg az „Ektag elrontott alakja, a miben nem érthetnek vele egyet, mert épúgy, mint a *tag* (helyesebben *tagh* vagy *dagh*=hegy) szónak, a *tel* szónak is ismerjük értelmét. Annyit jelent t. i. mint „halom“ és sokszor fordul elő földrajzi nevekben, mint pl. Tel Mohammed, Tel Musza, Tel el Kebir, stb. Az „Ek“ nevet illetőleg, Thúry szerint ez érthetetlen — megengedem, hogy az mai napság, de nem vagyok bizonyos arról, hogy értelmetlen volt-e 13 évszázad előtt is. Vámbéry és gróf Kuun Gézára hivatkozva azt állítja, hogy helyesebben „Ak-tag“ olvasandó, a mely „legalább“ (így!) azt jelenti, hogy „Fehér-hegy“. Ez az elmélet azonban meg azért nem állja meg a sarat, mert a byzáncei írónak úgy magyarázták meg, hogy Ektag Arany-hegyet jelent, nem fehéret, s alig hihetjük el, hogy a kezdő bötű írásában kétszer tévedett volna az író. Igaz ugyan, hogy ma, a 19. században az aranynak török neve *altin* (éppen az Altai hegyláncban van egy „Aranyhegy“, törökül „Altin Tau“ v. ö. továbbá Altin köprü=Arany hid stb.), de azért *ek* volt talán mégis neve a VI. században.

A mi „az egyik ujgur krónikát, az egyetlen forrás“-t illeti, „melyben eddigelé előkerült az Ak-tag . . . neve“, erre bizony ne is hederítsünk, mert mi teszi teljesen bizonyossá Thúry szemeiben azt, hogy az említett krónikában levő nevet csakugyan *ak*-nak s nem *ek*-nek szánta az író? A török írást nem ismerő olvasó fölvilágosításul meg kell jegyezmem, hogy nagyon szépen van elrendezve — papíron a nyelvtanban, hogy milyen jelet kell az elif bötű fölé vagy alá rakni oly ezélből, hogy az olvasó tudja, mikor kell a-nak, e-nek, i-nek vagy ü-nek (esetleg ő-nek) olvasni, csakhogy ez a sok szép szabály írott malaszt marad és a legtöbb esetben a vocalis jegyek elmaradnak. Ha azután az olvasó nem tudja pl., hogy az előtte fekvő ákom-bákomnak értelme „vadpecsenye“-e (av), vagy „ház“ (ev), vagy pláne „ez itt“ (ó), vagy pedig, hogy egy másik kaeskarinó „igen“-t (evet) jelent-e, vagy „fű“-vet (ot) — az az ő baja. A török írdeák — hogy még egy-két példát idézzek — szépen odafüst két mássalhangzót s az olvasó érthet alatta molyt, hamut, rózsát vagy agyagot, a mint neki tetszik és a bizonyos

négy bötüt magyarázhatja kioszkra, fiatal tevére, gyáva emberre vagy fülecskére. Ennyit intő például, hogy mint gondolkozunk a török vagy ujjur krónikákban található személy vagy földrajzi nevekre alapított történetírás értékéről. Különböztetést sem szabad szemünk előtt tévesztünk, hogy Akdagh=Fehér-hegy talán annyi van széles Ázsiában, mint tarka kutya Konstantinápolyban.

London, 1897. oct.

Kropf Lajos.

A magyarság az Árpádok korában.

Történeti tanulmány. Irta *Lánczy Gyula*. Kis 8 r. 104. l.

Lánczynak a fenti cím alatt egy igen mélyreható történet-philosophiai értekezése jelent meg a Franklin-társulat *Olesó könyvtárában*, megtoldva egy függelékkel „Történet-irodalmi széljegyzet a Sylvester-bulla eredetének kérdéséhez“ cz. a. Az első tanulmány eredetileg a Beöthy Zsolt által szerkesztett u. n. képes irodalom-történet számára íratott; de csak némi kihagyásokkal s a jegyzetek elhagyásával jelenvén ott meg, szerző — igen helyesen — indokoltnak tartotta külön is közreadni. Ez értekezésben, hogy úgy mondjam, tömör áttekintésben az Árpádház-beli korszaknak történet-philosophiai megvilágítását kapjuk egy néhány fénytvető szempont kiemelésével. Az értekezés ismertetése végett ki emeljük ezeket. Szerző a hamisított Sylvester-bullából nyerhető alapmomentumnak elvetésével a magyar királyság tisztán szentszéki eredetének tana helyett, mely maig is, mint általános tantétel, egész az iskolai tankönyvekig tartja magát, kiemeli ennek német császári eredetét, mely azon közös akarati működés következménye, mely az 1000-ik év táján néhány évre a pápát és császárt (III. Ottó) egyesítette s e szemponttal fényesen világít rá Thietmar majdnem csak odavetett megjegyzésére, midőn a magyar korona küldését a „császár kegyelméből és ösztönzésére“ történetnek mondja. Ezzel kapcsolatban emeli ki Szt. István Ottói szellemét, reformáló eljárásának idealistico-cosmopolitikus irányát, mely valósággal több százados kultúráválság által elválasztva a conservatív nemzeti irányzattól, ezzel szemben forradalmi elvként lépett föl, még pedig nemcsak a vallás-cserének, hanem a nemzeti művelődési és politikai átalakulásnak egész vonalán. És itt kiemeli értekező a nyugat-európai germán népek aránylag könnyű megtérését, kik éppen ezért bele szöhhették a katolicizmusba barbárságuk emlékeit; holott nálunk nem csak a hittérítés volt késői, hanem az ellentállás is szívós és hosszú, mely egyaránt irányult a vallás, valamint az állami, hatalmi rend és kultur-állapot ellen, mely utóbbi a XI—XIII-ik században gazdag jelenségeket mutat, de a magyarság zömét nem hathatta át éppen az ellentét nagysága miatt. Ime, így emelkedik ki azon törvényeink fontossága, melyek ez időből a pogány szertartások ellen szólnak; mert az ellentétnek és népi ellentállásnak nevezetes emlékei s viszont ez az ellentét magyarázata annak,

hogy ekkor, midőn a középkori művelődés elérte tetőpontját, a magyar faji és nemzeti szellemnek számottevő irodalmi bizonyítéka nem maradt ránk. Sőt azon szellemi élet, mely az egyházak körében, mint egy felsőbb művelődés fája kihajtott, a magyar népszellemre nemcsak idegen volt, nemcsak ez nem értette amaszt, de az sem bírt leszállani ehhez s ezért emeli ki a Szt. Gellért legendája ismert helyéből, mely a magyar népi dallam első hagyománya, azon ellentétet, mely Gellért és az őt környező népi világ közt tátong. E két ellentétes világ, az amaszt képviselő királyság és emezt képviselő nemzet csak abban a nemzeti védekezésben olvad össze, melylyel a nemzet állami függetlenségét fölhívult faji önérzettel védi meg a XI. században, melynek eredményeit szerző pompásan foglalja össze Büdinger gyönyörű sorai idézésével.

De a királyság ez erős kifejlése s a nemzeti önállás biztosítása egyszersemind hazánk által egy békés consolidatio középpontját teremtette meg nyugat és kelet határán s a királyság hatalmi intézménye, mint a nemzeti egység biztosítója, hazánkban jobban is maradt meg, mint bárhol Európában s ez erőkiejtés ténye a bomladozó horvát királyság meghódítása, III. Béla erős hatalma és Kálmán király politikájának cél- és öntudatossága még a nemzeti jelleg tekintetében is. Ezért fontos Kálmán király azon törvénye, mely eredetileg magyar nyelvű volt; mert nyelvünk állami, törvényhozási használatának egyetlen emléke a korból, melyre szerző aránylag bőven kitér, mint nyelvünk azon időbeli használatának oklevélszerű bizonyítékára. „De — teszi hozzá — ha e magyar államiság területi s eszmei nagymérvű kibontakozását Kálmán kir. uralkodása alatt a magyar nyelv közhasználatára kíséri, legalább annyi nyomát tüntethetjük ki, mint a középszázadok semmi más korszaka alatt: egyszersemind a szárnyszegés, a hanyatlás, a népi fejlődés tervszerű megakasztásának kezdeményeit is ezen uralomra kell visszavezetnünk. Arra a tilalomra célezok, mely szerint „semminemű úri hatalom alatt álló egyénnel, várnépbelivel sem (de civili populo) tanulmányi folyamat végeztetni (literas docere) avagy azt pappá tenni (clericum facere) urának tudta és nyilvánított beleegyezése (confessione) nélkül nem szabad; a ki megeselekszi, a teljes megváltási díjon felül még 50 pensányi bírságot köteles fizetni.“ (60 l.) Az ebből s általában a papi rendnek a szolgai állapotból föltörekvő részére vont következtetések az értekezésben igen becsesek s a rendi állapotok és viszonyok lényegébe élénk világot vetnek és csupán ez ismertetés korlátozott keretei tartóztatnak vissza bővebb fejtegetéseiktől. Ezért csak a végkövetkeztetést idézzük: „Magyarországon hogy támadhatott volna nemzeti irodalom, midőn az írástudók vezérszertályában, az egyháziban, legalább annak felső rendjeiben a nemesi születés nyilvánított fökellékül, melyet nem pótolhatott sem érdem, sem tudás.“ (68.). Ime ezzel a fölemelkedett magyar állam bomladozásához értünk, midőn az *Arany bulla* készül, e bizonyítványa a XII. század végén kezdődött bomladozásnak. A tatárpusztítás s a magyarság megapadása, a németek nagyobb mérvű betelepédése természetesen mind a

nemzeti irodalom hátrányaiul szolgáltak, sőt azon németségétől, mely ránk hatott, várni sem volt mit. Itt csak multból megmaradt francia, olasz befolyástól volt mit várni, mely ugyan nem lép a magyar népnemzeti szellemmel érintkezésbe; de pár vonás mégis tanújele e befolyásnak legkivált építészettünkben, melynek román iránya magyaros irányzattal párosult (Jáki templom, trauai dóm stb.) s melyre ugyan már a tatárjárás után a gothikus irány következett; de amannak még soká fentartásával. Végül kiemeli, hogy noha nemzeti irodalom nem fejlődött ki, e hanyatló korból mégis oly kincsek, t. i. nemzeti hagyományok szálltak át, melyek jobb jövő zálogai, minők: a nemzeti egység tudata, a királyságnak, mint az államiságnak szeretett kapasa, a központosítás szükségének érzete, a közjogi jogosítványoknak a koronához, mint a közhatalom egységének képviselőjéhez való állandó kapcsolása s végül a faji összetartozásnak „forrasztó központja azon érzelemben, melylyel a magyar nép az Árpád-ház véreirez, sarjadékaihoz ragaszkodott.“ (80 l.). Ezek a nagybecsű értekezés főbb eszméi. A *Függelék* (83—114 l.) azon egyéni és történelmi-lélektani okokkal foglalkozik, melyek a Sylvester-bulla hamisítását létrehozták. Ezek Karácsonyi ismert oklevéltani fejtegetésein túl mélyen bevilágítanak azon kor lélektanába, mely Inchofer jezsuita tollát vezette; de minthogy e fejtegetések csak kivonatai egy készülő nagyobb történelmi tanulmánynak, róla majd megjelenésekor fogunk szólni.

Ferenczi Zoltán.

Altorjai báró Apor Péter élete és működése.

(Irta *Balló István*. Csíkszereda, 8°, 112 oldal. Ára 1 frt).

A hosszú irodalmi hallgatást, melyben Apor munkái jó időtől fogva részesültek, Balló István könyve töri meg. A munka nem lép fel nagy igényekkel; leginkább Apor életének és műveinek népszerű ismertetése és bírálása.

A szerző legelőbb az Apor családról ír. Nagy utánjárással vázolja a nevezetes család történetét, nagyjából összeállítja leszármazásrendjét s aztán Apor Péterre tér át.

Apor élete jó részben ismeretes, s a szerző igen kevés új dolgot mondhat róla; de ez nem rajta mult. A régi erdélyi társadalmi élet nevezetes írója 1676. június 3-án Altorján született. Apja már ez évben meghalt s ő nagybátyjához, Apor Istvánhoz került. A gazdag főúr előbb otthon, majd 1686-tól kezdve Kolozsvárt taníttatta, a hol Apor Péter hét évet töltött. Innen Nagy-Szombatba megy s 1696-ban tanulmányait elvégezve tér haza.

Míg gyermek- és ifjú évei teltek, azalatt Erdély átélte nagy változásainak legjelentékenyebb részét.

Hazatérése után nagybátyja hamar megházasítja s aztán fiatalon lesz Küküllő megye főispánja, de a zavarok miatt csak 1701-ben igtat-

ják be. A Rákóczi-felkelés kitör, Apor István 1704-ben meghal s Péter kezébe veszi a család ügyeit. De rendezésre alig van ideje, mert a viszonyok alakulása és lojalis pártállása 1705-ben családotól együtt Havasalföldre kergeti. Alig tér haza, Rabutin azon a czímen, hogy a kuruczokhoz pártolt, elfogatja, megfosztja főispánságától és Brassóba viteti, hol majdnem két évet tölt szelidebb fogságban. Kiszabadulván, állását is visszanyerte, majd 1708-ban Háromszék fiú-székeinek főkirálybirája lett, aztán idővel másik tisztségéből kiforgatták s csak ez utóbbival maradt. 1713-ban báróságot kapott. Megérdemelte, de soha sem kérte és sokáig nem is használta. Még 1717-ben a tatárok beütését Háromszékről elhárította s ez utolsó nagyobb tette volt. Azután újra csapások sújtották. Ezekkel szemben gyermekei neveletésében keresett vizsgálatást s a történetek után III. Károly 100 arany értékű díszes ajándék láncza előtte nem sokat érhetett. Tovább is működött; de látta, hogy a világ nagyon és gyorsan változik körülötte, s neki e változások sehogy sem tetszettek. Vénült és évről-évre veszítette kedvét. Visszavonult s végre szemei úgy elgyengültek, hogy írni és olvasni sem tudott, csak tollba mondhatta a mit még meg akart örökíteni. Felesége meghalt, fogyott ki rendre barátaiból is, aztán 1752. szeptember 22-én ő is elhunyt szülőfalujában.

Négy munkája maradt, melyből három ki van adva az Akadémia kiadványai között, Kazinczy Gábor bevezetésével; egyik munkája még kiadatlan. A kiadottak egyike a „*Lusus mundi*“, melyben az Apor családot és annak rokon nemzetségeit tárgyalja. Másik a „*Synopsis*“. Ebben „első sorban benne van az Apor életrajza, úgy, hogy forrásúl szolgálhat, azután Erdély története s végül itt-ott szórványosan a katolikus egyház sorsa“. Mindkettőnél sokkal becsesebb a „*Metamorphosis Transsylvaniae*“, általánosan ismert műve. Értéke megbecsülhetetlen.

Kiadatlan műve: „*Syntagma et syllabus*“, melyben versbe szedve összeírja azok neveit, kik születése előtt Erdély történetében szerepeltek, s a 2-ik részben azokat, a kik az ő korában éltek. Ezt a munkáját ő legtöbbször becsülte s 1743-ban a guberniumnak megküldötte levéltára számára, mert — úgymond — „sokan nagy multságukra olvasták és végtire kértek azon, hogy bár csak ez az egy munkám ne temetődnék el; az porteritáznál kedves dolog fog lenni, midőn elejeknek nevetek, tisztségeket meg fogják látni“.

Kár, hogy ez a munkája nincs kiadva, bizonyára nem jutott a kiadó Kazinczy Gábor és az Akadémia kezébe, mert ennek kiadását sem mellőzte volna,

Balló munkája fele részében (59—105 old.) Apor Péter irodalmi működését tárgyalja. A családi leszármazás után Apor életrajzát nyújtja, külön fejezetben szövi be Erdély 20 éves történetét (1676—96.), s aztán tér át az irodalmi működésre. Foglalkozik a munkák keletkezési idejével és körülményeivel, s végül jellemrajzot ad.

Már könyve legelején a családi leszármazás tisztázásának nehézségeinél sajnálattal említi, hogy a családi levéltár felhasználására minden utánjárása mellett sem kaphatott engedélyt. Pedig e levéltárban sok érdekes adat lehet, ámibár Apor Péter megjegyzi, hogy családja régi leveleinek nagy részét Apor Lázár, a ki Béldi Pállal Konstantinápolyba kibujdosott, elvesztette.¹ Ha elfogadjuk ezt, akkor is Apor Lázár bizonyára csak az öt legközelebbiről érdeklő irományokat vihette magával, s a többiek, de kivált a későbbiek, — melyek éppen Apor Péterre szolgáltatnak adatokat — meglehetnek. Különben ezeken kívül nagy valószínűséggel más becses levelek is lappanganak ott. A múlt század elején ugyanis az Apor-levéltár huzamos ideig Szász-Régenben állott, hova a Torda vármegyei tisztség Körtefájáról vitette volt.² Ez időben állítólag Bálintith-levelek elegyedtek az Apor-irományok közé, s ha ez igaz, akkor azokkal a Kovacsóczy-levéltár egy része is oda juthatott, mert most a Bálintith családnál csak töredékesen van meg.

Ez minden esetre tisztázható és tisztázandó kérdés.

A szerző így a legközvetlenebb forrásokat nélkülözte ugyan, de a meglévőket és megkaphatókat lelkiismeretesen összekereste és feldolgozta. Általában jó megfigyelő. A naplókát, okleveleket és tanulmányokat egyaránt használja, s ha előnyére teheti: feljegyzi a legcsekélyebb adatokat is; Apor munkáiból pedig úgyszólván mindent feldolgoz.

Művében sok az önállóság, de kisebb hibákat is találunk benne. Alanyias véleményeit, vagy a pusztá névsorokat pár helyen a jegyzetekbe hagyhatta volna.³ Két helyen ismételt,⁴ s munkája elején Apor Istvánt már gyermekkorában grófnak emlegeti.⁵

Azonban a munkának mégis több az előnyös oldala. Kellő súlyt fektet a gyermek- és ifjúkori hatásokra, s ezért vázolja Apor István életét, pályáját és a kolozsvári iskola nevelési és oktatási irányát. A nemzetietlen kort bőven és szépen rajzolja, bár a költeményekből igen hosszasan idéz. Egy-egy kérdést sikerülten vitat, az országos mozgalmakat jellemzően festi, a megfelelő helyekre elég művészettel szövi be Erdély, illetőleg a kor történetét, s összehasonlításai jók.

Kár, hogy nem adhatott még többől, — többet.

Kelemen Lajos.

¹ Apor munkái. Lusus mundi 45, 109.

² Székely Oklevéltár VI. 453.

³ 47 old. 7—14; 48 o. 14—20; 62 o. alsó 5 sor és 63 o. 1—2; 79 alsó 2 sor, és 80 o. 1—8; s 100 o. 13—15.

⁴ 82 o. 19—27 és 108. 27-ik sortól a 110 old. 9 sorig. A 13 old. 1-ső jegyzete és 50 old. 4—7 sor.

⁵ 13, 14 old.

Csanádvármegye története 1715-ig.

A M. T. A. Tört. bizottságának megbízásából írta *dr. Borovszky Samu*. II. kötet. Budapest. 1897. 647 l.

Csak a múlt évben jelent meg Csanádvármegye történetének az első kötete és ime már előttünk fekszik a második kötet is, a mely az elsővel ellentétben a megye részletes történetét tartalmazza s egyzersmind a monographiának befejező része is. Az az igazán szép mozaik kép, a melyet a szerző az első kötetben elének tár, itt — a mint különben a dolog természetében is rejlik — apró darabkákra hull szét, a külső egység látszólag megszűnik és az egyformaságukban örökösen megújuló birtokügyi kérdések, valamint az ezekből kifolyó statisztikai adatok veszik át a helyzet uralmát. Nem valami érdekfeszítők ezek, de annál fontosabb adatgyűjteményt képeznek az ország egyetemes műveltség-történetéhez, mivel nemcsak a már meglévő adatok kibővítésére szolgálnak, hanem negynehány helyen egészen új nyomokra vezetnek.

Ha végig olvassuk a betűrendben következő helységeket, úgy egyszerre fel fog tűnni előttünk, hogy a szerző az újabban általánossá vált szokásnak hódolva csaknem minden egyes esetben megpróbálkozik a helységnevek származásának magyarázatásával. Ez lehet szerenésés dolog is, nem tudom — de mindenesetre igen kényes.

Ezekon kívül egyes nemesi családok többé-kevésbé hiányos története alkotja e kötetet, a melyek között a hirneves Ajtony nemzetség mellett ott találjuk a Hunyadiakat is. Általában a hazai történelemben több jónevű családdal találkozunk e könyv hasábjain, a melyek közül azonban, fájdalom, sokan áldozataivá lettek a szüntelenül megújuló harezoknak, a vagy más családokba olvadtak be és így csak nagyon kevesen érték meg a legújabb időket. A szerző különben itt is, épen úgy, mint az első kötetben, nagy gondot fordít a nemesi birtokoknak, a nemes családok leszármazásának, valamint anyagi és szellemi helyzetüknek a bemutatására. Több helyen eddigelé még sehol sem közölt leszármazási táblákat is ad, a melyek által természetesen nagyban növeli az áttekinthetőséget.

A többek között még azon érdekes meglepetésre is jut az olvasó, hogy a szerző jelenlegi munkájában jóval többet nyújt, mint a mennyit a czímlapon jelez s mint a mennyire kötelezte magát. A helységek történetének a fonlát ugyanis nem szakítja meg 1715-nél, hanem nagyjában egészen napjainkig vezeti. A megye jelenlegi és közelmúlt életét ismerők előtt különben rögtön feltűnik, hogy a szerző itt hiányos adatokat használt, vagy jobban mondva csak nagy vonásokban vázol — a mint maga is megjegyzi az előszóban — de ez épenséggel nincs a munka hátrányára, sőt inkább előnyére, a mennyiben a jelen körülmények között ránk nézve kevesebb fontossággal bíró legújabb idők aprólékos

adatainak a felhalmozásával sötét háttérbe szorította volna a régieket, a melyek pedig így olyan szép megvilágításban tűnnek elénk.

Ezzel a kérdéssel a majd később megírandó harmadik kötetnek kell behatóan foglalkoznia. Jól tudom, hogy most még senki sem gondol erre a harmadik kötetre, mert a szerző azon rövid, de annál észszerűbb kapcsolattal, a melylyel a jelenleg is fennálló helységeknek a történetét napjainkkal összeköttetésbe hozta, mindenkiel feledtetni látzik ennek hiányát.

Nemesak a nagyobb, de a kisebb helységeknek a története is a legnagyobb gonddal van kidolgozva. Az érdekesebbek közé tartozik a megye jelenlegi fővárosának, Makónak története, mely a XIII. sz. közepéig vihető vissza. Különösen szép és tiszta képét találjuk itt Rákóczi és Balassa versengésének Makó birtoklása felett, a melyből azonban mégis csak a városnak kellett húznia a rövidebbet. Rákóczi Ferencz jó hírve mai napig fenmaradt; én magam is hallottam tudákos öreg emberektől egyet-mást (mesés színben) elbeszélni a nagy „kurucz vezérről“. A legrégebb és a jelenleg is fennálló helységek közül itt találjuk: Mezőhegyest, Tornyát, Apátfalvát, Nagylakot, Bánhegyest, Kovácsházát, Battonyát, Csanádot stb., a melyekhez nem egy érdekes történeti esemény emléke fűződik; ezekre azonban a hely száke miatt a legkevésbé sem terjeszkehetem ki, csupán csak Nagylaknál van egy pár megjegyzésem. Nevezetesen Nagylakot tartom én Csanádmegyében a hussitismus főfészkeének. Nincs mért a részletekbe bocsátkozni, hiszen az kétséget nem szenvedhet, hogy e megyében is valának hussita községek. Így pl. Márki S. Arad tört.-ben (I. 477). a megye jobbágyainak azon időben észlelhető — hogy úgy mondjam — zsörtölődését épen Csanád és Bihar hussita községei behatásának tulajdonítja. Erre a kérdésre vonatkozólag az még még nagyobb bizonyíték, hogy 1436. okt. 16-án a csanádi vicarius generalis is meghívja Marchia Jakabot, az elhíresült inquisitort (Katona, Hist. Crit. XII. 740. és Fejér, Cod. Dipl. T. X. V. VII. 810).

De hát hogyan is terjedhetett itt el a hussitismus? Úgy mint a többi Tisza-vidéki megyékben, sőt némileg még könnyebben is, ha tekintetbe vesszük, hogy azon időben, a midőn a hussita tanok még nem is annyira veszélyeseknek, mint inkább csak „érdekesnek“ látszottak még a tanúltabbak előtt is, — a csanádi főiskolából többen látogatták főképen a bécsi egyetemet. Ezek csupa kuriózumból is haza hoztak egyet-mást az új tanokból. Véleményem szerint azonban a hussitismus legtermékenyebb terjesztői azok a katonák voltak, a kik a hussiták ellen folytatott háborúban való rövidebb vagy hosszabb részvétel után ismét haza tértek. Ilyenek voltak elegenden. Hiszen Nagylakot is azért ajándékozta Zsigmond Nagymihályi Albertnek, — szerző is foglalkozik vele — mert az saját költségén harczolt a cseh hussiták ellen. Nem igen kétséges tehát, hogy az új tanok befogadására Nagylak eléggé

alkalmas hely volt; még azért is, hogy Nagymihályi Albert, mint vránai perjel s horvát- és dalmátországi bán, Zsigmondnak több háborúban segítője, nem sokat foglalkozhatott ezen jószágával, a mit az ő halála után hamarosan kiűtő birtokügyi zavarok is bizonyítanak.

A jelenleg csekély fontosságú Nagylak fényes szerepelt játszott a múltban s még Mária Terézia idejében is a jelentősebb helyek közé tartozott. Ez volt ugyanis a ráczság egyik főfészke. Midőn Mária Terézia a marosi határőrvidéket fölözlatta, Nagylak is visszakerült a megye kebelébe. A szerbek azonban sehogyan sem tudtak a megváltozott viszonyokba belenyugodni; sem az újonnan alakított kikindai szerb kerületbe nem akartak áttelepedni, sem a megyében megmaradni, hanem kivándoroltak Oroszországba, a hol Új-Szerbiát alapították. És ime, míg hazánkban nemzetiségük semmiben sem látott rövidséget, addig ott egy félszázad alatt eloroszosodtak. Kár, hogy a szerző, — ha nem is tartozik e kérdés egész terjedelmében ide — bővebben nem fejtegeti. Mert ez csaknem egészen érintetlen pont történelmünkben s így nem lett volna háládatlan munka, ha a mostanság oly annyira érzékenykedő nemzetiségek előtt ezt a dolgot valamivel körülényesebben megvilágítja vala.

A szerző összesen 292 helységgel foglalkozik, ennyi tartozott ugyanis a régi Csanádmegye keretébe. A megye azonban most jóval kisebb és ezen 292 helység közül csak 80 esik a mai területre. Mind ezt teljes megvilágításban tünteti fel Csanádmegyének a munkához csatolt igen szép kivitelű történeti térképe. Ez például szolgálhat a későbbi monographia íróknak is. Egy pár jelentéktelen megjegyzésem azonban mégis van hozzá, t. i. jól tette volna a szerző, ha a megye mostani határainak a feltüntetése mellett a szomszédos megyék jelenlegi határait is jelezte volna, hogy pusztá szemlélés után is egész határozottan tudhatnók, hogy egyik-másik eltűnt helység a mai viszonyok szerint melyik megyében feküdt. Továbbá valami feltűnő jellel kellett volna ellátnia azokat a helységeket, a melyek még jelenleg is fennállanak.

Mindezekből láthatjuk azonban, hogy az író szépen oldotta meg feladatát a monographia második részének a megírásánál is és hogy Csanádvármegye története a megyei monographiák legjobbjai között foglal helyet.

Gombos Fezencz Albin.

Különfélék.

Az Erdélyi Irodalmi Társaság f. hó 7-én vasárnap d. e 11 órakor felolvasó ülést tartott a városháza nagy termében, a mely zsúfolásig megtölt előkelő közönséggel. *Kuun Géza* gróf elnökölt, szívélyesen üdvözölve a közönséget nyitotta meg az ülést. Aztán *Szádeczky Lajos* tartott szabad előadást a küküllővári sírletről, bemutatván a sírbolt három koporsójában talált női díszruha darabokat, melyek 300 év múltán

is csodálatos épen megmaradtak, oly erős selyem és bársony kelméből valók s a vegyi tisztítás után eredeti színöket is visszanyerték. A bemutatott ruha darabok közt voltak: u. m. négy fejdísz, egy gyöngyös bogláros klárisos bársony *párta*; egy arany és ezüst skofiumos, gyöngyökkel, boglárokkal ékített *főkötő*; s egy a főkötő felső csúcán viselt kis kerek bársony süveg, (akkor u. n. *kopet*, a mai „capot“ őse), körös-körül kisebb nagyobb boglárokkal ékítve, a sírban elmeszesedett gyöngyszemek maradványaival s a leszedett türkisz-díszek nyomaival (melyeket külön mutatott be az előadó); végül három darab sárga selyemből kötött *recze-fátyol*, kettein ezüst virágdísz maradványaival. A nagyobb ruha darabok közül nevezetes egy szederjes-bársony *hosszú mente*, Zrinyi-gallérral, ránczos fodros rövid újjal, selyemhímzéssel díszítve (a róla leszedett zománczos boglárokat külön mutatta be); egy kávébarna, virágos selyem gyöngyös *váll-derék*; egy kötött selyem *derekas*; egy kávébarna nehéz virágos selyem *szoknya*; egy selyem *szalagöv* s *piros csizma* maradványok. A koporsók nyughelyéről került ki két selyem *párnahaj*, két *fejkoszorú*, egy selyem *derekalj* és két selyem *fejkoszorú*. Az ékszerekből bemutatta Kendi Zsófia arany *karikagyűrűjét*, *fülbevalóját*, zománczos lánczos *karpereczét*, bogláraiból néhányat, türkizes ékköveit, és *nyaklánczát*, melyen arany karikák közé foglalt zománczos oszlopocskákon eme fölíratok olvashatók: AMOR CONSER.(VAT) GRATIAM és AMOR ME TE.(NET) IN GRACE (?). A közönség nagy érdeklődéssel szemlélte a nagybecsű díszruhákat és ékszereket, melyeknek rendkívüli tudományos becsé van s páratlan lelet az egész országban. Ötpercznyi szünet után dr. *Versényi György* olvasott föl néhány igen hangulatos szép költeményt. Aztán *Hóry Béla* szellemes és kedves víg elbeszélését „Hogy jutott a sárosbokai eklézsia új torony-órához“ olvasta fel dr. *Gyalui Farkas*, végül *Szász Gerő* olvasta fel „Óhajítás“ és „Őszszel“ cz. mély érzésű és filozofiai eszmékben gazdag szép költeményeit.

Széchy Károly „*Benyomások és Emlékek*“ cím alatt egy kötetet adott ki Hornyánszky kiadásában, a melyben Németországban és Olaszországban tett útazásainak emlékeit írja le. Nem közönséges útleírások ezek, hanem valóságos tanulmányok irodalomtörténeti, művészeti tárgyakról és témákról, melyekkel útközben találkozott. Bővebben óhajtván ismertetni, most csak tartalmát soroljuk fel, a mely tájékoztat tartalmáról: A coupé ablakából, Bacsányi Jánosról, München és a fiatal magyar festők, Benzúr Gyula, Wágner Sándor, Liezenmayer Sándor, Böhm Pál, Kaulbach és világtörténeti képei, a halott Schiller, a nápolyi élet, világszép út (Castallmare-Sorrento), Capri, Haan Antal, a kolostori testvérek, Lorenzo Stecchetti, Spezia. E címjegyzék is mutatja, hogy tartalmas és érdekes kötet, melyet eszmegazdagság, élénk megfigyelés és színgazdag styl tesz élvezetes olvasmánynyá. Ára 2 frt.

A Hunyadmegyei tört. és régészeti társulat Déván okt. 13-án tartott ülésén gróf Kuun Géza elnöki megnyitója után dr. Veress

Endre tanár, a társulat új titkára tartott „Déva és környéke Castaldo idejében“ (1553 márcziusig) című érdekes felolvasást. Veress Endre a bécsi császári udvari és állam-levéltárban végzett kutatásai közben Castaldo Baptista János osztrák generális tömérdek jelentéseiből valami nyolczvanat talált olyat, melyek Castaldo 20 havi erdélyi szereplésére, de különösen Déva, Hunyadvára, Valkány, Branyicska, Maros-Ilye, Jófő (a mai Gura-Dobra) s így a dévai szoros viszontagságaira, a töröknek Lippa, Lugos felőli támadásaiból s a német-vallon zsoldos katonák leírhatatlan féktelenkedéseiből, zsarolásaiból keletkezett szenvedéseire egészen új világot vetnek, s történetét képezik a megyének, melynek újkori része megírásához gyűjtötte szerző ez adatokat.

Magyarország történelmi Földrajza a Hunyadiak korában, dr. Csánky Dezső e nagybecsű munkájának III. kötete jelent meg legközelebb az Akademia történelmi bizottságának kiadásában. E mű *gróf Teleki József*: „*Hunyadiak kora*“ című művének folytatása, mint a gróf Teleki József által szintén tervbe vett Hunyadiak kori műveltség-történelem első, az akkori Magyarország politikai földrajzi állapotát tárgyazó része. Csánki a nyolczvanas évek közepén e mű megírásával megbízatván, az anyagot az ország minden jelentékenyebb levéltárából hordja össze. Főleg ez az eddig ismeretlen óriási kútfőanyag ad művének rendkívüli becsét, melyet a bár rövid, de szabatos feldolgozás is emel. Az I. és II. kötet Buda és Pest vidékéről Nógrád, Gömör, Szepes felé kiindulva, az egész Tiszántúli, továbbá részben a Dráva-Száva-közi és Dunántúli megyék leírását tartalmazza. A Dunántúl leírását a jelen harmadik kötet fejezi be. Szerző megyék szerint halad s minden megyében bevezetékép annak e korbéli birtok-állapotát rajzolja meg, azután áttér az ottani várak, erősségek, kastélyok, városok, helységek, birtokosok és főispánok elősorolására, a kútfők legpontosabb idézésével. Műve XV. századra, a független középkori Magyarország eme legdicsebb korszakára vonatkozó helytörténeti adatokat összegyűjtve, megbecsülhetetlen jelentőségű az akkori Magyarország ismertetére. Ára ennek a kötetnek 7 frt.

Folyóiratok.

Az *Akadémiai Értesítő* 9. füzetében legelőbb *Péchy Antal* emlékeztétét találjuk *Kerpely Antaltól*. Ezt *Mahler Ede* értekezése követi a régi egyiptomiak évfornáiról és nagy periodikus időrendszereiről, mely után *Hegedűs István* értekezésének kivonata jön Janus Pannoniusnak *Jacobus Marcellusra* írott dicsénekéről. Ily kivonat *Vári Rezső dr.* felolvasásából a következő czikk: Bölcs Leó császárnak a hadi taktikáról írott munkájáról, s hasonlóan az az októberi számból *Nagy Ernőtől* „Az ausztriai csász. cím felvétele“. Ugyan-ebben megemlékezések vannak *Torma Károlyról* és *Cantu Caesarról*. Az első

Riedl Frigyes, a másodikát *Óváry Lipót* írta. Szintén kivonatok. Mind a két füzet jegyzőtkvi mellékletekkel és folyóiratok szemléjével ér véget.

A *Budapesti Szemlé*-ben a szeptemberi szám első közleménye *Lechner Károlytól* „Az egyetem és a társadalom“, *Joób Lajos* a szociálizmus mostani állását ismerteti, *Angyal Dávid* pedig bevégzi értekezését Bethlen Gábor első támadásáról. *Góbi Imre* D'Annunzio Gábor olasz regényíró műveinek irányát és tehetségének méltatását adja, a művek francia fordítása után.

Az októberi számot *Marczali Henrik* tanulmánya nyitja meg a magyar birtokviszonyokról (1711—1740). *Schmidt Sándor* a természetkutatásról, — *Gruber Lajos* az anthropometriai mérésekről beszélnek és *Vári Rezső* a philologiai szövegkritika fogalmáról, módszeréről és feladatáról értekezik. Mindkét számban ott van *Förster Gyula* tanulmányának folytatása a katolikus autonómiairól s *Elliot Györgytől* „A vízi malom“ cz. regény folytatása *Váczy József* fordításában. *Lévay Józseftől*, *Vargha Gyulától*, *Kozma Andortól* és *Vay Aladár* br.-tól költeményeket olvashatunk, s végül az *Értesítőben* sok szép bírálat van.

A *Századok* szeptemberi számában *Thallóczy Lajos* ír Árpádházi Jolánról s ezzel kapcsolatosan a barcelonai levéltárból II. Endre 1235-iki aranybullájának hasonmását adja. *Krizkó Pál* bevégzi Bethlen Gábornak körmöcbányai tartózkodásáról szóló értekezését. *Wertner Mór* dr. ötödik Dénes nádorról beszél s *Fiók Károly* dr. ismét a „*sabartoiásfalói*“ nevet tárgyalja.

Az októberi számban újra *Thallóczy Lajos* értekezik az 1722/23. magyar országgyűlés törvényeinek közzétételéről. *Tagányi Károly* a régi orsz. levéltárát ismerteti, *Fiók Károly* dr. befejezi az előző számban megkezdett értekezését s *Kropf Lajos* Radu Negruról „az oláh honalapítóról“ ír. A két számban a gazdag történeti irodalom rovatán s a „Tárca“ kisebb cikkein kívül utoljára a Magy. Tört. Társ. egy-egy jegyzőkönyve van.

A *Történelmi Tár*. IV. (okt.—decz.) füzetében *Thaly Kálmán* a mvásárhelyi 1707-iki trónbeiktató országgyűlés törvényezikkeit adja ki, azon egykorú nyomtatott egyetlen példány után, melynek eredetije az Erd. Múz. kéziratárában van. *Szádeczky Lajos* Kakas Istvánra és a kolozsvári Báthory-házra vonatkozó adatokat közöl; *Komáromy András* dr. Listius Anna Rozinának, „a boszorkányok királyának“ bűnpöréhez nyújtja a vallomáslevelet s a megkegyelmezés okiratát. *Wertner Mór* dr. folytatja az Árpád-kori megyei tisztviselők kimutatását. *Karácsonyi János* dr. a sztmiklósi és óvári Pongrácz grófok levéltárából szerkesztett kivonatokot, — A. — A. pedig Brandenburgi Katalinra vonatkozó latin és német okleveleket tesz közzé. *Beke Antal* a kolozsmonostori konvent levéltárából okleveleket kivonatol s *Merényi Lajos* dr. Illésházy István és Pálffy Kata végrendeletét adja. Utoljára *iff. Kemény Lajos* közöl Kassa város levéltárából hét oklevelet s a füzetet az évi részletes hely-, név- és tárgymutató egészíti ki.

Az *Egyetemes Philologiai Közönyben* (VIII. füz.) legelőbb *Sebestyén Károly* értekezésével találkozunk az ephesosi Heraclitosról, kinek életrajzát és irodalmi működését tárgyalja. *Hegedüs István* befejezi tanulmányát Aristophanes Madarairól, *Wollanka József* Alxinger János életéről és művei

ről szól, melyet *Brassai Sámuel* vissza- és körületekintésének befejezése követ. *Szegedy Rezsőnek* Kölcsey aesthetikai dolgozatairól írott folytatólagos tanulmánya után hazai és külföldi irodalom, philologiai program értekezések és vegyesek következnek. A rendet könyvészet fejezi be.

A *Magyar Nyelvőr* IX. füzetében *Balogh Péter* értekezésének utolsó része jelent meg a határozók osztályozásáról. *Patrubány Lukács* a pajtás, harács, ördög, kis, kicsi, ész, szeret, szerelem, tej és hét (7) szavakat magyarázza. *Király Károly* folytatja nyelvújítási adatainak összeállítását. *Thallóczy Lajos* „V. Alfonso aragon kir. udvari bolondja és a magyar nyelv“ cz. alatt az udvari bolond egy magyar szólását (seguin agueb — szegény agg eb) közli, mely annak egy 1417. szept. 3-i ulmi levelében található. *Vozári Gyula* ez alkalommal „Gyulai Pál“-ból folytatja tovább Kemény Zs. szókincseinek összeállítását. Ezek után a füzet rendes rovatai sorakoznak érdekes tartalommal.

Az *Ethnographia* szept.—októberi számát *Sebestyén Gyula* befejező értekezése nyitja meg a székelyek nevééről és eredetéről. *Alexics György* szintén befejezi Vadrózsa-pörében a magyar és oláh népköltési összehasonlításokat. *Istvánffy Gyula* nógrádmegyei babonákat ír le s egy pásztorjáték szövegét adja. *Semayer Vilibáld* folytatja értekezését a bács-bodrogmegyei sokácok anthropológiájáról. A rendes kisebb közlemények után még *Semayer Vilibáldnak* azon kérése jön a közönséghez, hogy a „*bugoják kutatása alkalmából*“ ne sajnálják „a vidékenként használatos összes gyermekjáték-szereket meggyűjteni, s azokat a Magy. Néprajzi Társ. költségére a Magy. Nemz. Múzeumba felküldeni“.

A *Földrajzi Közlemények* V. számának nagyobb részében *Erődi Béla dr.* írja le tanulmányi kirándulását Dalmáciába. Utána *Berecz Antal* szól a német geographusok jénai (XII.) nagygyűléséről s azután társasági gyűlések, könyvészet és rövid közlemények következnek.

A *Turisták Lapjának* 6—8. füzetében *Környei Ede dr.* megnyitó beszéde az első czikk. Azután *Wittinger Antal* Kőszeg hegyvidékéről, *Petrik Lajos* a Tengerszem csücsről írnak. *R—s.* a német mezőgazdáknak a M. Tátrában töltött három napját vázolja s ugyan ő egy hosszabb kirándulást is leír. A sok apróbb czikken kívül a füzetben van a M. Tátrának a Tengerszem csücsről nyerhető nagy látképe is.

Az *1848—49. Történelmi Lapok* 13—18. számaiban a segesvári Petőfi szobor és a fejéregyházi honvédemlék leleplezése alkalmából sok érdekes van Petőfiről és a segesvári csatáról. Még több hosszabb czikk nyújt szabadságharczra, az emigránsok és az elhalt öreg honvédek életére adatokat.

A *Protestáns Szemle* 7. füzetében *V. F.* a róm. kath. autonomia nehézségeiről értekezik. *Rácz Kálmán* a negyvenes évek unió törekvéseit tárgyalja s ezt folytatja a 8. füzetben is. *Baráth Ferencz* érdekesen ír a „skót társadalomról“, — p. — f. pedig a külföldi egyházi életéről. A 8. füzetben *Révész Kálmán* megkezdí a kassai első ref. templom történetét, s *Beregi József* a Szathmár megyei reformátusok üldöztetésének történetét 1660—80 között. Ebben végzi el *Erdős József* dr. is tanulmányát Jézus hegyi beszédéről. Mindkét füzetet gazdag irodalmi szemle zárja be.

A *Keresztény Magvetőben* (4. füz.) *Csegezy László* a vallás- és szociálizmusról ír. *Jakab Elek* ismerteti és kiadja Szent-Ábrahámi Mihály unitárius püspök felterjesztését az unitáriusok közalapjairól 1754-ben. *Koncz József* Brassainak Boú Péter, mvásárhelyi tanárhoz írott leveleit teszi közzé. *Kisgyörgy Sándor* imája után: még sok kisebb közlemény van a füzet végéig.

K. I.

Erdélyi Múzeumi Értesítő.

Az Erdélyi Múzeum-egylet böleület nyelv- és történettudományi szakosztálya f. é. oct. 30-án d. u. 1/2 5-kor Szamosi János elnökle alatt *választmányi ülést* tartott, melyen az elnök jelentette, hogy a szakosztályi tagdíjából még m. e. 150 forint befizetetlen. Elnök felkérte a hátralékok befizetésének megsürgetésére.

Titkár az újabban beérkezett értekezéseket mutatta be, melyeknek egy része közlésre elfogadtatott, más része kiadatott bírálatra, vagy visszaküldetni határozatott.

Szakosztályunk ugyancsak oct. 30-án d. u. 5 órakor rendes *felolvasó ülést* tartott, melyen az elnök üdvözlővén a szép számmal megjelent hallgatóságot

Dr. Moldován Gergely mutatta be Alsó-Fehérvármegye monographiájának sajtó alatt lévő kötetéből azt a részt, melyet ő a vármegye területén lakó románok eredetéről, foglalkozásáról, szokásairól és jellemzéséről írt. Azután a titkár olvasta föl *Téglás Gábor* értekezését: „Torma Károly érdemeinek méltóságát Dácia aldunai úthálózatának kinyomozásában“, mely az Erdélyi Múzeumban fog mejelenni.

A Múzeum-egylet *választmánya* f. hó 10-én *Szamosi János* elnökle alatt tartott havi ülésén a rendes folyóügyek között felolvastatott az erdélyi ev. ref. egyházkerület igazgatóságának átírata, arról, hogy a küüllővári egyházközség a templom sírboltjában a folyó évi restaurálásnál talált XVI. századi ékszereket 1500 forintért az Erdélyi Múzeumnak engedte át. A választmány elhatározta, hogy december hó folyamán rendkívüli közgyűlést hív össze könyvtári személyi ügyek (id. Böhm Mihály könyvtártiszt nyugdíjazása stb.) elintézésére.